

Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?

İsmail E. Erünsal*

Were the Endowment Libraries in Arab Countries Plundered by the Ottomans?

Abstract ■ This article examines the claim that the collections of the manuscript libraries in İstanbul came into being by transferring the collections of endowment libraries in the conquered territories, especially from cities such as Cairo and Aleppo following the conquests of Yavuz Sultan Selim. Since the origin of this claim is Ibn Iyas' *Bedâ'ü'z-Zuhûr fî Vekâyi'i'd-Duhûr* we will first evaluate this claim, and then proceed to an assessment of certain conclusions reached on the basis of this claim. We will also discuss loss of books due to neglect and abuse of library staff in addition to foreign invasions and natural disasters such as fire and flood, and the role of book trade in the erosion of endowed library collections.

Keywords: endowment libraries, Islamic manuscripts, book trade, plunder of library collections

Yazma eserler konusunda çalışan Arap ülkelerine mensup hemen hemen bütün araştırmacıların, İstanbul'daki zengin yazma eserlerden bahsederken sıklıkla tekrarladıkları; fakat delillendiremedikleri bir iddia vardır: Bu araştırmacıların iddialarına göre Memlûklülerin elinden Kahire ve Halep gibi şehirleri alan Yavuz Sultan Selim ve maiyetindeki devlet erkânı bu şehirlerdeki vakıf kütüphaneleri yağmalamış ve bu kurumlardaki mevcut kitapları da İstanbul'a götürmüştür. Bu durum diğer Osmanlı sultanları döneminde de devam etmiş ve Osmanlılar bu topraklardaki kütüphanelerde bulunan eserleri İstanbul'a getirmişlerdir. Bugünkü Arap ülkelerinde mevcut kütüphanelerdeki el yazması eserlerin azlığının sebebi de budur. Acaba yazma eserler konusuyla ilgilenen özellikle Arap kökenli

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

araştırmacılar tarafından sık sık tekrarlanan bu iddia nereden kaynaklanmakta ve ne derecede gerçeği yansıtmaktadır?

Bu tür iddiaların sahiplerinin dayandığı en önemli kaynak, tarihçi İbn İyâs'tır. İbn İyâs, *Bedâ'ü'z-Zuhûr fî Vekâyi'i'd-Duhûr* adlı eserinde, fetihten sonra Kahire'nin durumunu anlattığı bölümde geçen birkaç satır, bu husustaki iddiaların en önemli kaynağı olmuştur. İbn İyâs 923 yılı, Rebiülevvel ayınının (Nisan 1517) vekâyiini zikrederken şehirde yapılan yağmalamalardan söz eder ve şöyle der:

Sonra vezirler Müeyyediyye, Sorğutmaşiyye ve Mahmudiyye kütüphanelerinden ve diğer medrese kütüphanelerinden nefis yazma eserleri almaya başladılar. Bu eserleri yerlerinden çıkararak el koydular. Bu hususta helala harama bakmadılar.¹

İbn İyâs'ın bu söylediklerinden hareketle birçok araştırmacı Mısır'daki kütüphanelerde bulunan yazma eserlerin İstanbul'a getirildiğini söylemekle kalmamış, diğer bütün Arap topraklarındaki kütüphanelerde bulunan yazma eserlerin de yine Osmanlılar tarafından yağmalandığını ileri sürmüştür. Hatta bazı araştırmacılar İbn İyâs'ın eserinin diğer bir yerinde "Şâyi' olduğuna göre Osmanoğlu [Yavuz Sultan Selim] Mısır'dan yanında, değerli eşyaların haricinde, bin deve yükü altın ve gümüşle ayrıldı"² şeklinde verdiği bilgiyi kullanarak bin deveye kitapları da yüklemiştir.

Buna karşılık yine XVII. asırda yaşamış Mısırlı bir tarihçi olan Muhammed b. Ebî's-Sürûr el-Bekrî es-Siddîkî (ö. 1661), Yavuz Sultan Selim'in ve adamlarının Mısır'dan ganimet olarak götürdükleri eşyayı listelerken kitap konusuna hiç temas etmemiştir.³

Her şeyden önce bu iddialara kaynaklık eden İbn İyâs'ın ne derecede güvenilir ve Osmanlılara karşı ne derecede tarafsız olduğunun üzerinde durmak gerekir. İbn İyâs'ın eseri, Memlûklülerin son dönemi ve Osmanlı'ya geçiş süreci için önemli bir kaynak olarak kabul edilir. Ancak araştırmacılar soylu bir memlûk âilesine mensup olan İbn İyâs'ın, menşei dolayısıyla olayları naklinde ve Osmanlıya bakışında objektif olamadığı, genellikle Yavuz Sultan Selim hakkında olumsuz görüşler serdettiği ve tarafsız davranmadığı hususunda görüş birliği içindedirler.⁴

1 İbn İyâs, *Bedâ'ü'z-Zuhûr fî Vekâyi'i'd-Duhûr*, yay. haz. Muhammed Mustafa, c. V, Kahire 1404/1984, s. 179.

2 A.g.e. s. 207.

3 Şeyhülislâm ve'l-İmâmü'l-Hümâm el-Müverrihü'l-Mısırî eş-Şeyh Muhammed b. Ebî's-Sürûr el-Bekrî es-Siddîkî, *Nusratu ehli'l-İmân bi-Devleti âli 'Osmân*, yay. haz. Selim Ebu Câbir, Akademiyetü'l-Kasimî 2012, s. 167.

4 Reem Meshal, "Antagonistic Sharî'as and the Construction of Orthodoxy in Sixteenth-Century Ottoman Cairo", *Journal of Islamic Studies*, c. 21/2, Oxford 2010, s. 190; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 360

İbn İyâs'ın iddiasının ne derecede tutarlı olduğunu anlayabilmek için Osmanlıların fethettikleri ülkelerdeki vakıf kitaplar ve kütüphaneler konusundaki tutumlarını gözden geçirmekte fayda vardır. Kaynaklardan ve yapılan uygulamalardan öğrendiğimize göre Osmanlılar döneminde, fethedilen ülkelerdeki vakıf mallarına dokunulmamış,⁵ kütüphanelerin koleksiyonlarının korunması için büyük bir gayret sarfedilmiş; bu kütüphanelerin düzenli işleyebilmesi için gerekli tedbirler alınmış, koleksiyondaki eserlerin katalogları da hazırlanmıştır. Fethedilen beyliklere ait topraklardaki hiçbir kütüphane İstanbul'a getirilmemiş, gerekli düzenlemeler yapılarak yerlerinde muhafaza edilmişlerdir. Mesela Anadolu Selçukluları devrinde bir ilim ve irfan merkezi haline gelen Konya, Karamanoğulları Beyliği'nden alındığında buradaki Altun-Apa,⁶ Sahip Ata,⁷ Karatay gibi medreselerde; Kutlu Melek Hatun'un Dârü'l-huffâzında,⁸ Fakih Dede Zâviyesinde,⁹ İplikçi (Altun-Aba) medresesinde¹⁰ ve Hoca Ferruh mescidinde,¹¹ Beyşehir'de Sü Başî mescidinde¹² ve Ebu's-Senâ Mahmud'un Nizamiye Hankâhı'ndaki¹³ mevcut kütüphanelere dokunulmamıştır. Sadreddin Konevî'nin hankâhında mevcut kütüphanede Sad-

- 5 Osman G. Özgüdenli, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 27, no. 43, Ankara 2008, s. 34-35.
- 6 Osman Turan, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XI, no. 42 (1947), s. 202; M. Cunbur, "Selçuklu Devri Konya Kütüphanesi", *Selçuk Üniversitesi, Selçuk Dergisi*, c. II/1 (1986), s. 41-42; M. Can, "Selçuklular Devri Konya Kütüphaneleri Tarihçesi", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, c. II/1 (1986), s. 51.
- 7 S. Ünver, "Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphaneler", *Atatürk Konferansları II*, Ankara 1970, s. 8-10.
- 8 Müjgan Cunbur, a.g.m., s. 42. Kutlu Melek Hatun'un vakfettiği kitaplardan birinin (Konya Yusufpaşa Kütüphanesi no. 4812) üzerindeki vakıf kaydı için bkz: Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler", *Dünden Bugüne Konya'nın Kültür Birikimi ve Selçuk Üniversitesi*, Konya 1999, s. 49.
- 9 Tapu-Kadastro Arşivi, 906 Tarihli Tapu-Tahrir Defteri no. 1126, s. 47b-48a. 1123 Muharrem (Şubat 1711) tarihinde yapılan bir tahrirde bu zaviyede mevcut kitaplardan yedisinin kaybolduğu görülmektedir. Bkz: Tapu-Kadastro Arşivi, 1123 Tarihli Tapu-Tahrir Defteri no. 1135, s. 11.
- 10 Zeki Atçeken, "İplikçi (Altun-Aba) Medresesinin Bilinmeyen Bir Yönü ve Osmanlılar Zamanında Bakım ve Kullanılması", *Vakıflar Dergisi* XXII (1991), s. 317-318.
- 11 Feridun Nafiz Uzluk, *Fâtih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958, s. 20.
- 12 Aynı eser, s. 38; Tapu-Kadastro Arşivi, Tapu-Tahrir Defteri no. 1126, s. 47b-48a. Ayrıca bkz: M. Akif Erdoğan, "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar I", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XVIII, no. 1 (2003), s. 125-126.
- 13 M. Cunbur, a.g.m., 42.

reddin Konevi'nin şahsi kitaplarının yanında kendisinin ve üvey babası Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin elyazısıyla bazı eserleri bulunmaktaydı. Bu kütüphanedeki kitaplara da dokunulmamış, katalogları hazırlanmış ve çeşitli dönemlerde yapılmış sayımlarda mevcut kitapların listeleri düzenlenmiştir.¹⁴

Kastamonu'da Çandarlı İsmail Bey,¹⁵ Atabey Gâzi ve Muzafferüddin Gâzi,¹⁶ Uluborlu'da Alâaddin Bey,¹⁷ Birgi'de Aydınoglu Mehmed Bey,¹⁸ Kırşehir'de Cacaoğlu Nureddin Bey,¹⁹ Niksar'da Yağı Basan,²⁰ Diyarbakır'da Zinciriyye ve Hatuniyye,²¹ Beyşehir'de Eşrefoğlu,²² Manisa'da İshak Bey,²³ Kütahya'da Yakup Çelebi²⁴ ve İshak Fakih,²⁵ Sivas'ta Gök Medrese²⁶ ve Buruciyye²⁷ medreselerindeki kütüphaneler bu şehirlerin Osmanlılar tarafından fethinden sonra da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Halep'in fethinden sonra da Yavuz Sultan Selim'in

-
- 14 Belediye Ktp. Mc. O. 116/1, s. 6b-8b. Bu defterin yayımı için bkz: M. Akif Erdoğan, a.g.m., s. 119-160; Tapu-Kadastro Arşivi 1135 (Karaman Evkaf Defteri), s. 8-10; Tapu-Kadastro Arşivi, Konya Vakıf Defteri 564, s. 4-6. Ayrıca bkz: İrec Afşar, "Fihrist-i Kitâbhâne-i Sadrüddin-i Konevî", *Tahkikât-ı İslâmî*, c. X, no. 1-2 (Tahran 1374/1996), s. 477-502.
- 15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1969, s. 138; Yaşar Yücel, *XIII-XV. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çoban-Oğulları Beyliği-Candar-Oğulları Beyliği*, Ankara 1988, s. 116-117; İsmet Kayaoğlu, "Candaroglu İsmail Bey Vakfiyesi", *X. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. III, Ankara 1991, s. 1041-1047.
- 16 Fâzıl Çifçi, *Kastamonu Câmileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995, s. 258.
- 17 Böcüzâde Süleyman Sâmî, *Kuruluşundan Günümüze Isparta Tarihi*, İstanbul 1983, s. 97.
- 18 Hüseyin Rahmi Ünal, *Birgi (Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları)*, Ankara 2001, s. 180-181.
- 19 Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959, s. 99.
- 20 Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. IV, Ankara 1999, s. 44-45.
- 21 Ö. Soysal, a.g.e. , c. IV, s. 46-49.
- 22 Ö. Soysal, a.g.e. , c. IV, s. 76-77.
- 23 Sadık Karaoz, *Manisa İli Kütüphaneleri*, Manisa 1974, s. 17
- 24 Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme", *Kütahya*, İstanbul 1981-1982, s. 302-304; A. Osman Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Ankara 2006, s. 126-127.
- 25 Mustafa Çetin Varlık, *Germiyanoğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 1974, s. 108-110; Ara Altun, a.g.m. s. 315; A. Osman Uysal, *Aynı eser*, s. 163.
- 26 Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, c. 1, Ankara 1969, s. 92-94; Ö. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği II*, s. 55-58.
- 27 Rıdvan Nâfız-Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, Ankara 1928, s. 112; Sadi S. Kucur, *Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları-Vakfiyelere Göre-Basılmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi 1993, s. 36.

Salihîye bölgesindeki Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin türbesini tamir yanında burada büyük bir zaviye inşa ettirdiği ve vakıflarını düzenlediğini biliyoruz. Dönemin diğer devlet adamları da Yavuz Selim'i takip ederek önemli vakıflar kurmuşlardır.²⁸

Kanunî döneminde Bağdat'da Âsitâne-i Hz. Ali ve Musa Kâzım türbe kütüphaneleri yeniden düzenlenmiş,²⁹ mevcut kitapların listeleri hazırlanmıştır.³⁰ 1137 (1725) yılında Erdebil'i Safevîlerin elinden alan Osmanlılar, Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî'nin türbesinde bulunan 844 cilt kitabın bir kataloğunu hazırlayıp kütüphaneyi teşkilatlandırmışlardır. Ancak Erdebil şehri 1828 yılında Ruslar tarafından işgal edilince General Plaseviç burada bulunan koleksiyonu St. Petersburg'a götürmüştür.³¹

Osmanlıların vakıf eserlerinin muhafazası ve alım-satımına engel olunması hususunda ne derecede hassas olduklarını Bursa Şer'î Sicilleri'ndeki 12 Rebiülevvel 890 (29 Mart 1485) tarihli bir belge çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır: Timurlu Hükümdarı Şahruh Mirza'nın vakfettiği kitaplardan *Tefsîr-i Kadı*, İstanbul'a getirilip satışa çıkarıldığında, Hazine-i Âmire, yani Saray'daki kütüphane için satın alınmış; ancak bu kitabın vakıf kitabı olduğu anlaşılınca tekrar yerine konulması için vilayet-i Acem'de Emir Ali Şîr'e gönderilmiştir.³²

Hoca Sa'deddin'in, Mısır Seferi sırasında Osmanlı ordusu çölü aşarken geçtiğini bildirdiği bir hadise, fetihten sonra Kahire'deki vakıf kütüphanelerin yağmalanması

28 Timothy Jude Fitzgerald, *Ottoman Methods of Conquest: Legal Imperialism and the City of Aleppo 1480-1570*, Yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi 2009, s. 240-241.

29 BOA. Bağdat Tapu Defteri 386, s. 117-118, 124-127, 161.

30 Tapu-Kadastro Arşivi Defter no. 1134, s. 46b-50b.

31 Osman G. Özgüdenli, "Şeyh Safîü'd-dîn Erdebilî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 10, İstanbul 2001, s. 43-56.

32 "Sebeb-i tahrîr-i hurûf oldur ki bundan evvel merhum Sultân Mehmed Han *-tâbe serabu-* zamânında Şâhruh Emirza hazretlerinin vakıf kütübünden *Tefsîr-i Kadî*'yi bir kimesne getirüp satup Hazine-i âmire'ye alınmış imiş. El-hâletü hâzihi kitâb-ı mezbûrun vakfiyeti zâhir olup fahru'l-efâdil kâdî-yı 'asker Efendi Ali Çelebi hazretleri kitâb-ı mezbûru mefharü'l-emâsil Hâfız Mehmed Karabaş'a virmişler imiş kim getirüp Hoca Hâfız Mehmed Yezdî'ye teslim ide. Anlar dahi anda vilâyet-i 'Acem'de hazret-i Emir Ali Şîr'e iledüp îsal ide. Hâliyâ mezbûr Karabaş Hâfız mezbûr kitabı getirüp meclis-i şer'de mezkûr H'âce Hâfız Yezdî'ye teslim eyledi. Ol dahi alup kabz eyledi". Bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. X, no. 14 (Ankara 1981), s. 43-44.

FETHEDİLEN ARAP ÜLKELERİNDEKİ VAKIF KÜTÜPHANELERİ
OSMANLILAR TARAFINDAN YAĞMALANDI MI?

bir yana vakfedilmiş bir kitabın bile herhangi bir kütüphaneden alınamayacağını göstermesi bakımından önemlidir:

Bir gice mirî esbâb yükünden biri zulmet-i leyde girü kalmağla arab gâret itmiş. Meger bir sanduk kitap dahi bile zâyi' olmuş. Bir latîf hat ile Tarih-i Vassâf ol kitapların içinde imiş. Merhûm Pâdişâh ol nüshaya mâiller olup yolda eğlenceleri imiş. Vâlid eydür: Saray hocası var idi, Mevlânâ Şemseddin dirlerdi... Sür'at-i hattı böyle idi ki on günde bir Mushaf-ı şerîf yazar idi... Mısır fetholunduk-da hocaları Halimî Efendi'ye buyurdılar ki “Şemseddin bize bir Tarih-i Vassâf yazsun”.³³

Vakıf kütüphaneleri yağmaladığı iddia edilen Yavuz Sultan Selim'in, bu kütüphanelerin herhangi birinde mevcut *Tarih-i Vassâf* nüshasını almak yerine, niçin istinsah ettirmeyi tercih ettiği sorusuna cevap bulabilmek gerekir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, Osmanlılar fethettikleri ülkelerdeki vakıf kütüphanelerini korumada son derecede hassas davranmışlardır. Vakıf kitaplara karşı gösterilen bu hassasiyet Osmanlıların son dönemine kadar devam etmiştir.³⁴ Herhangi bir terekede çıkan vakıf kitap vakfedildiği yere gönderilmiş, Sahaflar Çarşısı'nda rastlanan vakıf eserlerin de âit oldukları vakıf kütüphanelerine, vakfedildikleri kütüphaneye gönderilmesi mümkün olmadığı durumlarda da Beyazıt Umumi Kütüphanesi'ne gönderilmesi için tedbirler alınmış bu konuyla ilgili memuriyetler ihdas edilmiştir.³⁵ Cevdet Paşa'nın Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği eserler arasında Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'in Medine'deki kütüphanesine âit on eser çıkınca, bu kitaplar kütüphane kaydından düşülmüş ve Medine'ye gönderilmiştir.³⁶

İslâm coğrafyasında XI-XVII. asırlarda kütüphanelerin yoğunlaştığı bölgeler Mısır, Suriye ve Hicaz'dı. Bu bölgelerdeki kütüphaneler Moğol ve Haçlı

33 *Tâcu't-Tevârih*, c. II, s. 610.

34 Mesela Mısır muhafızı İsmail Paşa'nın, Darüssaade ağalarından Abbas Ağa'nın Kahire'de vakfetmiş olduğu mallarını ve kitaplarını sattırdığı haber alınınca, Mısır valisine ve kadısına evâil-i Cemazielevvel 1109 (Kasım 1697) tarihinde bir hüküm gönderilerek satılan malların ve kitapların, parası ödenip satın alanlardan geri alınması ve vakfin mütevellisine teslim edilmesi istenmiştir. Bkz. BOA. Mühimme Defteri 110, s. 209.

35 BOA. MFV. KTU. Dosya 4, evrak 72 ve 79; BOA. MFV. KTU. Dosya 3, Evrak 45; Dosya 2, Evrak 5, 6, 11, 13, 14, 18, 22; BOA. MF. KTU. Dosya 3, Evrak 45; Dosya 2, Evrak 5, 6, 11, 13, 14, 15, 18, 22, 23, 24.

36 BOA. MF. KTU. 5/98.

tahrifatından kurtulabilen kitaplarla daha sonraki dönemlerde telif ve istinsah edilmiş eserleri muhafaza etmekteydi. Ancak hemen hemen çoğu bir vakıf müessesesi olduğu için devlet kontrolü dışında kaldıklarından, bir kısmı mütevellilerin ihmalleri ve suistimalleri dolayısıyla önemli kayıplara uğramıştı. Kayba uğrayan ülkeler arasında Mısır, sahip olduğu zengin kültür mirası dolayısıyla öne çıkmaktaydı.

Mısır

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Arap coğrafyasında kurulan devletlerde eğitim ve öğretimi geliştirmek için yapılan çalışmalar sonucu kurulan ilmî müesseseler arasında kütüphaneler de yer almıştır. Ancak bu kütüphanelerdeki İslâm kültürü ile ilgili eserlerin olması gerekene göre oldukça az oluşu araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bazı araştırmacılar durumu izah için yukarıda işaret edildiği üzere, İbn İyâs'tan da yararlanarak Osmanlıların bu ülkelerdeki vakıf kütüphaneleri Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle başlayan bir süreçte yağmaladıkları şeklinde bir görüş geliştirmişlerdir. XX. asrın ilk yarısında İslâm dünyasındaki kütüphaneler konusunda kapsamlı bir eser yazan Lübnan Dârü'l-Kütübü'nün kurucusu Filip Di Tarrâzî, Mısır'daki kütüphaneleri anlatırken "Türklerin Mısır'ı fethi ve buradan 1.000 deve yükü eşya ve kitapları memleketlerine nakletmeleri" başlığı altında şöyle demiştir:

Sultan Selim'in ma'iyetinde bulunan âlimler Mısır kütüphanelerindeki değerli kitapları görünce büyük bir hayrete düştüler. Sultan Selim'i bu konuda bilgilendirdiklerinde o da İstanbul'a naklettirmek için bu kitapların nefis ve değerli olanlarını seçmelerini emretti. Denildiğine göre bu kitaplarla Sultan'ın ele geçirdiği altınlar, kumaşlar ve diğer hediyeleri naklettirmek için 1.000 deve gerekmiştir.³⁷

Başta Eymen Fuad ve Eymen Fuad Seyyid olmak üzere bazı Arap müellifler yazma eserler konusunda yaptıkları çalışmalarında İbn İyâs'ı delil göstererek Osmanlıların Arap ülkelerindeki vakıf kütüphaneleri yağmaladıklarını söylemeyi sürdürmüşlerdir.³⁸ Eymen Fuad, Mahmudiye Kütüphanesi'nden bazı kitapların ödünç alınmasıyla ilgili yazısında bu kütüphanenin ve Mısır'daki diğer

37 Filip Di Tarrâzî, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. I, Beyrut 1947, s. 188. Yahya Vehib el-Cübürî de aynı görüşü paylaşmaktadır. Bkz. *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 323-324.

38 Buna karşılık Mısırlı tarihçi Nasır Abdullah Osman, Yavuz Sultan Selim'in fetihden sonra Mısır'daki vakıflara hiçbir müdahalesinin olmadığını; fakat daha sonra gelen bazı

kütüphanelerin kitaplarının çoğunu Yavuz Sultan Selim'in 923 (1517) yılında Mısır'ı fethettiğinde İstanbul'a naklettirdiğini söylemektedir.³⁹ Eymen Fuad Seyyid de Dârü'l-Kütübi'l-Mısıryye'nin teşekkülü döneminde koleksiyonunun zayıflığından bahsederken şöyle der:

Osmanlılar 923'te (1517) Mısır'ı fethedince Sultan Selim büyük bir yekûn tutan Mushaf ve yazma eseri alarak Türkiye'ye götürdü. Osmanlılar fethettikleri diğer Arap ülkelerinde aynı şeyi yaptılar. Bugün Türkiye'deki kütüphanelerde mevcut üç yüz bini aşkın yazma koleksiyonunun temelini bu yazmalar oluşturmaktadır.⁴⁰

Yazısının devamında ise Mahmudiyye Medresesi Kütüphanesi'nden çıkarılan ve bugün Ayasofya, Köprülü ve Topkapı Sarayı kütüphanelerinde bulunan sadece dört yazma eserden bahseder. İbn Hacer, Mahmudiyye Kütüphanesi'nde 4.000 yazma eser olduğunu söylemektedir. XIX. asrın sonlarında kurulan Kütüphanetü'l-Hidviyye'ye bu kütüphaneden sadece 58 yazma eser gelmiştir.⁴¹

Eymen Fuad Seyyid, yazma eserler üzerine yazdığı bir kitabında benzer iddiaları dile getirmekle kalmamış, İstanbul kütüphanelerindeki yazmaların büyük kısmının kaynağının Mısır, Şam, Yemen ve en çok da Kahire'deki Memlûklular döneminde kurulan medrese kütüphanelerinin olduğunu eklemiştir.⁴² Bundan Kahire'deki medrese kütüphaneleri birer vakıf kuruluşu olduğundan, Osmanlıların vakıf kitaplara el koydukları sonucu çıkmaktadır.

Eymen Fuad Seyyid daha sonra yazdığı bir makalede⁴³ Osmanlıların Kahire'deki medrese kütüphanelerinde mevcut kitapları İstanbul'a götürdüklerini şöyle anlatmaktadır:

---

sultanların Sultan Selim'in izinden gitmediklerini belirtir. Bkz: *Kable en Yéti'l-Ğarb: el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısır fi'l-Karni's-Sâbi'* 'aşer, Kahire 2006, s. 86.

39 Fuad Seyyid, "Nassâni Kadimâni fi İ'âreti'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, c. IV/1, Kahire 1958, s. 129.

40 Eymen Fuad Seyyid, *Dârü'l-Kütübi'l-Mısıryye: Târihühâ ve Tatavvuruhâ*, Kahire 1996, s. 16-17.

41 Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.* s. 16-17.

42 Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitâbu'l-'Arabi'l-Mahtut ve İlmü'l-Mahtutât*, c. II, Kahire 1997, s. 511.

43 Eymen Fuad Seyyid, "İntikalü Mahtûtâti'l-'Arabiyye ilâ Türkiyyâ ve Eserühü fi Tavtidi's-Sıbgâti'l-İslâmiyye li'l-Hilâfeti'l-Osmaniyye", *Buhûsu'l-Mu'temeri'd-Düvelî Havle'l-İlmi*

Osmanlıların Mısır dışında fethettikleri diğer Arap ülkelerinden götürdüklerinin başında nefis kitaplar gelmektedir... Kahire'deki medrese ve mescidlerde mevcut kitaplara el koydular ve İstanbul'a götürdüler. (Belki de kısım-ı a'zamını demek daha doğru olur).⁴⁴ Ve özellikle de bugün Bâb-ı Züveyle'nin dışında, Rıdvan kasabasında bulunan Mahmudiyye, İbn Tolun Câmii yakınındaki Sorğutmaşıyye, Bâb-ı Züveyle'ye bitişik Müeyyediyye medreseleri ve diğer medreseler, mescidler ve zâviyelerdeki kitapları.

Görüldüğü gibi bu makalede de Eymen Fuad Seyyid, Osmanlıların vakıf kitaplara el koyduklarını, Mahmudiyye Kütüphanesi'ni yağmaladıklarını söylemekte ve yağmaya örnek olarak, daha önceki kitabında zikrettiği dört kitabın adını vermektedir.⁴⁵ Eymen Fuad Seyyid aynı makalede Türkiye kütüphanelerinde mevcut eski tarihli birkaç yazmayı da zikrettikten sonra "Büyük bir ihtimalle bu yazmalar da İstanbul'a Kahire'deki medrese kütüphanelerinden gelmiştir (!) demektedir."⁴⁶

Bu konuda daha ileri giden müellifler de vardır. Şaban Abdülaziz Halife, Osmanlıların Kahire'den 100.000 yazma çaldığını söylemektedir:

Osmanlılar 16. Asrın başlarında (1517) Mısır'ı işgal edince ünlü âlimleri, sanatkârları topladılar ve güçleri yettiğince Mısır kütüphanelerinin hazinelerini yağma ettiler. Bu kitapları İstanbul'a gönderdiler ve yağmaladıkları 100.000 yazmayla 42 tane kütüphane kurdular.⁴⁷

es-Seyyid es-Seyyid en-Neşşâr da İbn İyâs'ın verdiği bilgiyi zikrettikten sonra vakıf kütüphanelerinden yağmalanan eserleri İstanbul'a götürmek için 1.000 deve gerektiğini söyler. İbn İyâs'ın rivayetinin doğruluğunu da "İstanbul'daki 42 kütüphanede 100.000 civarındaki Arapça yazmanın bulunmasıyla" teyid eder.⁴⁸

---

ve'l-Ma'rife fi'l-Âlemi'l-'Osmânî, yay. haz. Salih Sa'davî, takdim: Ekmelüddin İhsanoğlu, İstanbul 2000, s. 294-295.

44 Makalenin metninde köşeli parantez içinde yer alan bu ifâdenin Eymen Fuad'a mı yoksa editörlere mi âit olduğunu bilemiyorum.

45 a.g.m. s. 298-299.

46 a.g.m. s. 297.

47 Şaban Abdülaziz Halife, "Evvelü Lâ'ihatın li-Dâri'l-Kütübî'l-Mısriyye: Safhatün Mechûletün Fi Tarihi Mektebeti'l-Arabiyye", *Mecelletü'l-Mektebâti ve'l-Ma'lûmâti'l-Arabiyye*, c. III/4, Kahire 1403, s. 6-7.

48 *Dirâsât fi Târihi'l-Kütüb ve'l-Mektebât*, Dârü's-Sekâfeti'l-İlmiyye, [t.y.], s. 330-331. es-Seyyid es-Seyyid en-Neşşâr diğer bir eserinde de bu konuyu aynı şekilde aktardıktan

Diğer bir Arap müellif ise konuya çok yabancı olduğu için I. Selim ile II. Selim'i karıştırmış ve hatalı bilgilerle dolu şöyle gülünç bir iddia ileri sürmüştür:

Sultan Selim Mısır'dan sanat ve zanaat erbabını götürdüğü gibi yazma eserleri de çalmıştır. Bu yazmaları bizzat kendi gözlerimle Türkiye'nin kuzeyindeki Sultan Selim'in ölüp de defnedildiği Edirne'de bulunan Selimiye Kütüphanesinde gördüm.⁴⁹

Abdüllatif İbrahim⁵⁰ ve Yahya es-Saati de⁵¹ Memlûk dönemi medreselerinin kütüphanelerinin uğradıkları kitap kayıplarından, İbn İyâs'ı kaynak göstererek Osmanlıları sorumlu tutar.⁵² Hamd b. Abdullah el-Ankarî, Suudî kütüphanelerinin kitap kayıplarından bahsederken aynı iddiaları tekrarlar.⁵³

Bu tür iddiaları ileri sürenlere bir Türk amatör akademisyen de katılmıştır:

Bunun yanı sıra bu seferler, geçmiş dönemlerde bilim, kültür, sanat ve eğitim alanlarında önemli merkezler olan Urfa, Kahire, Bağdad, İskenderiye, Halep, Kudüs, Şam gibi kentlerin de ele geçirilmesine neden olmuş, bu kentlerdeki kültür ve sanat eserleri İstanbul'a gönderilmiştir. Sözü edilen kütüphanelerden alınan kitaplar, Yavuz Sultan Selim'in yapılan seferler sonucu kurduğu saray kütüphanesinin yani

---

sonra "yağma hadisesinden sadece İbn İyâs'ın bahsettiğini, Ahmed b. Zünbül ve el-İshaki gibi dönemin diğer Mısırlı tarihçilerinin ise bu konuya hiç temas etmediklerini söyler (*Târihül-Mektebât fi Mısır, el-Asru'l-Memlûkî*, Kahire 1993, s. 242). en-Neşşâr, eserinin diğer bir yerinde ise Osmanlı hâkimiyeti (1517-1798) altındaki Mısır'da, Osmanlılar tarafından birçok medrese, mescid ve tekkelerin kurulduğunu ve bunların çoğunda da kütüphanelerin olduğunu belirtir. A.g.e. s. 244-245.

49 *Makâlatu'l-Allâme ed-Doktör Mahmud Muhammed et-Tanâhî*, Kısmü'l-Evvel, Beyrut 2003, s. 324

50 *Dirâsât fi'l-Kütüb ve'l-Mektebâti'l-İslâmiyye*, Kahire 1962, s. 84-85.

51 Yahya Mahmud es-Sâ'atî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-Arabîyye*, Riyad 1988 s. 176.

52 Yahya Mahmud es-Sâ'atî, eserinin bir başka yerinde, Osmanlı öncesi Mahmudiyye Medresesi Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüblük yapan iki kişiden bahsederken bunlardan birinin görevini suistimal ettiği için azl edildiğini, yerine gelen diğer hâfız-ı kütübün de görevini yapmadığı için 400 kitabın kaybına yol açtığını söyler. A.g.e. s. 179. Bu kütüphanelerdeki önemli kayıplar aşağıda göstereceğimiz gibi Osmanlı öncesi ve Osmanlı idaresinin sona ermesinden sonra görevlilerinin ihmali ve suistimalleri sonucu meydana gelmiştir.

53 Hamd b. Abdullah el-Ankarî, *Mektebâtü'd-Devleti's-Suudîyyeti'l-Ulâ el-Mahtûta, Dirâsetün Tablîliyyetün li-Avâmîli İntikalihâ ve İndirâsibâ Ba'de Sukuti'd-Der'îyye*, Riyad 2009, s. 44.

Hizâne-i Amire'nin (!) dermesini oluşturmuştur. Bu sanat eserleri arasında özellikle Kahire, İskenderiye ve Bağdat'taki kütüphanelerde bulunan kitaplar önemli yer tutmaktadır.⁵⁴

Fetihten sonra Kahire'deki Memlûklü medreselerine ait kütüphanelerin sayısının azalmasını⁵⁵ Yavuz Sultan Selim'in medreselerdeki zengin kütüphaneleri yağmalamasına bağlıyacak olursak, İstanbul'a getirildiği iddia edilen kitapların nereye/nerele konulduğunu tespit etmemiz gerekecektir. Tabii ki akla ilk gelen Saray Kütüphanesi olacaktır. Fatih Sultan Mehmed tarafından Eski Saray'da kurulan bu kütüphanede 908 (1502) tarihinde 5.700 cilt içinde 7.200 eser bulunmaktaydı.⁵⁶ Aradan iki asır geçtikten sonra bu kütüphane III. Ahmed tarafından teşkilatlandırıldığında koleksiyondaki kitapların sayısı 5.000 civarına inmişti.⁵⁷ Bu süre zarfında herhangi bir sultan, Saray Kütüphanesi'nin koleksiyonlarını kullanarak İstanbul'da önemli bir kütüphane de kurmamıştı. Kahire'nin Osmanlılar tarafından fethinden bir asır önce İbn Hacer'in naklettiğine göre sadece Mahmudiyye Kütüphanesi'nde 4.000 eser bulunmaktaydı.⁵⁸ Başta Eymen Fuad olmak üzere diğer bazı araştırmacılar Mahmudiye yanında Osmanlılar tarafından yağmalanan diğer medrese kütüphanelerinden bahsetmektedirler. Eğer bu kütüphanelerin kitapları, iddia edildiği gibi Kahire'nin fethinden sonra İstanbul'a getirilmiş olsaydı bugün bu

54 Hakan Anameriç, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", *VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, c. II, yay. haz. Şebnem Ercebeci, Ankara 2009, s. 563.

55 Bazı araştırmacıların bu doğrultudaki görüşlerine karşı Mısırlı tarihçi Nasır Abdullah Osman, şer'î sicil kayıtlarından yararlanarak XVII. asırda birçok medrese kütüphanesinin varlığını sürdürdüğünü ortaya koymuş ve Osmanlıdan önce kurulan medrese kütüphanelerinin Kahire'nin Osmanlılar tarafından fethinden sonra dağıldığı konusunda bazı araştırmacıların ileri sürdükleri görüşün yanlışlığına işaret etmiştir. Bkz: *Kable en Ye'ti'l-Ğarb: el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısır fi'l-Karni's-Sâbi' aşer*, Kahire 2006, s. 109-110.

56 Maróth, Miklós, "The Library of Sultan Bayezid II", *Irano-Turkic Cultural Contacts*, yayına haz: Eva M. Jeremiás (Piliscsaba, 2003), s. 112.

57 Şükrü Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi Enderûn Kitaplığı (Ahmet III Kitaplığı)", *Güzel Sanatlar* 6 (İstanbul 1949), s. 90.

58 Fuad Seyyid, "Nassâni Kadimâni fi i'âreti'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Ârabiyye*, c. IV/1, Kahire 1958, s. 128. Sehâvi'nin nakline göre bu kütüphanenin kuruluşundan sonra (790/1388) aradan 36 sene geçtiğinde hâfız-ı kütüb değişimi dolayısıyla sayımı yapılmış ve koleksiyonun onda biri, yani 400 kitabın kayıp olduğu anlaşılmıştı. Bu kadar kısa zamanda bu derecede yüksek sayıda kitabın kaybolması. Kahire'deki kütüphanelerin idaresindeki zafiyeti göstermektedir. A.g.m. s. 128-129.

kütüphanelerin vakıf mührünü taşıyan Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde birkaç bin, devlet adamlarının kurdukları kütüphanelerin her birinde de birkaç yüz kitap olması gerekirdi.

Daha önce de zikredildiği gibi Eymen Fuad, İstanbul'a getirildiği söylenen Memlûklülere dönemine ait zengin medrese kütüphanelerinin koleksiyonlarına ait ancak birkaç kitabı bulabilmiştir. Vakıf mührü/kaydı taşıyan bu kütüphanelere ait kitapları Saray Kütüphanesi'nde veya İstanbul kütüphanelerinde tespit etmedikçe, bazı müelliflerin yukarıda andığımız suçlamaları temelsiz bir iddia olmaktan öteye geçmeyecektir.

O halde Mısır'daki medrese kütüphanelerinin ve buradaki vakıf kitapların ne olduğu sorusuna cevap bulmak gerekecektir. Yangınlar, işgaller, ihmaller yanında⁵⁹ Mısır'daki vakıf kütüphanelerinin büyük kayıplara uğramasının en önemli sebebi Mısır'ın zengin kitap birikiminin kitap ticareti için müsait bir ortam sağlaması ve bu yolla para kazanmak isteyen yerli halkın tamahkârlıklarıyla yabancıların değerli kitapları ele geçirme yönündeki hırslarının buluşmasıdır. Bu yüzden Mısır, özellikle XIV-XIX. asırlarda, Orta Çağ İslâm dünyasının önemli bir kitap ticaret merkezi olarak öne çıkmıştır. Osmanlılar daha XIV. asırdan itibaren Mısır kitap pazarının müşterileri arasında yer almaya başlamışlar, yağma yoluyla değil de ticâret ve ilmî seyahatler vasıtasıyla İstanbul'a XIX. yüzyıla kadar sürecek bir kitap akışını sağlayacak bir güzergâh oluşturmuşlardır. *İşknâme* müellifi Mehmed 800 (1397-1398) yılında Anadolu Türkçesine aktardığı eserinin orijinal nüshasını Kahire'deki sahaflardan “dellâl” vasıtasıyla nasıl satın aldığını renkli bir şekilde hikâye eder.⁶⁰ Âşık Paşa'nın oğlu Şeyh Ahmed Âşıkî'nin de 880 (1475) yılında hacca giderken *Şeyh Ebu'l-Vefâ Menakıbı*'nı Mısır'da satın alıp İstanbul'a getirdiğini, bu menakıbın Türkçe tercümesinin mukaddimesi'nde yer alan satırlardan öğrenmekteyiz.⁶¹ Erken dönemlerde kitap satışıyla uğraşan esnafın yoğunlaştıkları çarşı Amr b. As Câmîi'nin civarında bulunuyordu.⁶² Kaynaklarda Memlûklular döneminde Kahire'de birçok kitap

59 Abdülcebbar Abdurrahmân, “Tsrîbü't-Turâsi'l-Arabîyyi'l-Mahtut ile'l-Mektebeti'l-Avrubîyyeti ve'l-Amerîkiyye”, *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Turâs*, cVIII/31. Dubai 2000, s. 56-59.

60 Kemal Yavuz, “XIII-XVI. Asır Dil Yadigârlarının Anadolu Sahasında Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 27, İstanbul 1983, s. 26-27.

61 “Âşık Paşa kuddise sırruhu'l-azîz'in oğlu Hazreti Ahmed Aşıkî... hazretleri Beytullahı tavaf itmeye giderken Mısır'dan iki mücellid kitabı, hazreti Ebu'l-Vefâ'nın menakıbın getürmüşler...”. Bkz. Dursun Gümüsoğlu, *Tâcü'l-ârifin Seyyid Ebu'l-Vefâ Menakıbnâmesi*, İstanbul 2006, s. 21.

62 Filib di Tarrazi, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabîyye fi'l-Hafıkayn*, c. III, Beyrut 1948, s. 911.

çarşısının varlığından söz edilmektedir.⁶³ Daha sonraki dönemlerde sahaflar Kahire'nin entellektüel hayatının merkezi olan Ezher'in civarına yerleşmişlerdi. Bu bölgedeki Hân-ı Halil'de de kitap satılmaktaydı.⁶⁴ Cebertî, sahafların bu bölgede bulunan Hz. Hüseyin Câmii'nin ve Akkadlar Çarşısı'nın karşı tarafında bulunduğunu söyler.⁶⁵

Tarihçi Âlî'nin, sahaf piyasasının ünü nedeniyle bir görevle Kahire'ye dönmek istediğini biliyoruz.⁶⁶ Evliya Çelebi'ye göre ticârî kuruluşların yoğunlaştığı merkezlerde değil de, el-Ezher civarında bulunan 20 sahaf dükkânında 30 kişi sahaflıkla işgal etmekteydi.⁶⁷ 1155 (1742) tarihli bir sicil kaydı Câmî-i Ezher yakınında bulunan Sukül-Kütüb'deki sahaf sayısını 17 olarak vermektedir.⁶⁸ Bazı kaynaklarda bu sayı biraz daha azdır.⁶⁹ XIX. asrın başlarında Kahire'de bulunan İngiliz şarkiyatçı Edward William Lane, bu şehirdeki sahaf sayısını on bir olarak verir. Bunların sekizi Arap, üçü de Türk'tür.⁷⁰ Cebertî'ye göre bu bölgede birçok âlim kitap istinsahı ve ticaretiyle meşguldü.⁷¹ Kahire sahaf esnafı bu şehrin üst sınıf meslek gurupları arasında mütalaa edilmekteydi.⁷²

63 Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 12-13.

64 André Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, c. I, Damas 1973, s. 343.

65 Abdurrahman el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Abbâr*, c. III, yay. haz. Thomas Philip ve Moshe Perlman, Stuttgart 1994, s. 365.

66 Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 189.

67 Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff (haz.), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 10, İstanbul 2007, s. 202.

68 Nelly Hanna, *In Praise of Books, A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, Syracuse, New York 2003, s. 93.

69 André Raymond, a. g. e. s. 343.

70 *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt During the Years 1833, -34, and -35, Partly From Notes Made During a Former Visit to that Country in the Years 1825, -26, -27, and -28 by Edward William Lane*, London 1860, s. 209.

71 André Raymond, a.g.e. c. II, s. 426. Lane de Kahire'de hayatlarının kitap istinsahıyla kazanan birçok kişinin bulunduğunu ve bunların 20 sayfalık bir sayfayı üç kuruşa yazdıklarını söyler. a.g.e. s. 210.

72 Gabriel Baer, *Agyptian Guilds in Modern Times*, Jerusalem 1964, s. 40; Susan Jane Staffa, *Conquest and Fusion: The Social Evolution of Cairo, A. D. 642-1850*, Leiden 1977, s. 328.

Kahire, XIV-XIX. asırlarda Osmanlı Saray,⁷³ devlet adamları,⁷⁴ Osmanlı ulemâsı ve İslâm kültürüyle ilgilenen Avrupalı şarkiyatçılar için⁷⁵ olduğu kadar İstanbul'daki Sahaflar Çarşısı⁷⁶ için de önemli bir kitap temin yeri idi. Her ne kadar

73 Bu ülkeye giden bazı görevlilerin de özellikle Saray Kütüphanesi ve bazı devlet adamlarının özel kütüphaneleri için kitap satın aldıkları bilinmektedir. 27 Şaban 996 (22 Temmuz 1588) tarihli bir hükümde Mekke-i mükerrerme kadısı iken vefat eden Mirza Mahdum'dan bahsedilirken Mısır'da bulunan eşyası arasında saray için satın aldığı bazı kitapların olduğu belirtilmektedir. ("hâl-i hayatında hâssa-i hümayunumuz için bazı kitaplar satın alup..."). Bkz: BOA. Mühimme 64, s. 11.

74 Mısır'da görev yapan devlet adamlarından bazılarının zengin bir kitap koleksiyonuna sahip olduklarını görüyoruz. Muhtemelen bu koleksiyonlardaki eserlerden bir bölümü Kahire'den satın alınan kitaplardan oluşmaktaydı. Mesela Mısır valisi iken vefat eden el-Hac Ebu Bekir Paşa b. Mustafa Ağa da, Ğurre-i Rebiülâhir 1179 (17 Eylül 1765) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre zengin bir kitap koleksiyonuna sahipti. (KA. 252, S. 10a-14a.) Eski Mısır kadısı Tezkireci Abdullah Efendi'nin de 15 Rebiülâhir 1159 (7 Mayıs 1746) tarihli terekesinden anlaşıldığına göre, zengin bir kütüphanesi vardı. (KA. 93, s. 94b-95a.) Bilindiği gibi *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa'ya 1742 yılında Mısır'dan hediye olarak getirilmişti. Bkz: Pierre A. MacKay, "The Manuscripts of the *Seyahatnâme* of Evliya Çelebi, Part I: the Archetype", *Der Islam*, c. LIII/2 (Berlin 1975). s. 278; Martin Van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Leiden 1988, s. 5-6.

75 G. Postel'in 1535 ve 1537 yıllarında İstanbul'a ve Kahire'ye giderek çok sayıda kitap satın aldığını biliyoruz. Bkz. P. M. Holt, "The Study of Arabic Historians in Seventeenth Century England: The Background and the Work of Edward Pococke", *BSOAS*, c. XIX/3, London 1957, s. 445.

76 Bir dönem İstanbul'da sahaflar şeyhi olan Hacı Kâmil Efendi'nin Kahire'de de bir matbaası bulunmaktaydı. Bkz: ŞS. Rumeli Sadareti 511, s. 59. 15 Ş. 1256 (12 Ekim 1840) tarihli bir belgeye göre Esirci Mustafa Efendi öldüğünde terekesinden 27 cilt *Mesnevi-i Şerif*, 59 cilt de *Vehbi Dîvânı* çıkmıştı. (KA. 1500, s. 50a.) Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Efendi Mısır yoluyla esir getirirken muhtemelen kârlı bulduğu için Bulak baskısı kitapları da getirip satmaktaydı. Mısır Sahaf el-Hac eş-Şeyh Ahmed Efendi b. Abdurrahim vefat ettiğinde yine başka bir Esirci Mahmud Ağa b. Mustafa zuhur edip 50 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş ve almıştı. (KA. 330, s. 90b.) Acaba Mahmud Ağa da Sahaf Ahmed Efendi'ye Mısır'dan gelirken bazı kitaplar mı getirip satmıştı? "Diyar-ı Mısırye'de ticaret üzre iken fevt olan el-Hac Selim b. Cum'a'nın 13 N. 1080 (4 Şubat 1670) tarihli muhallefatında "*Tefsir-i Ebu'su'ud*, *Tatarhaniyye*, *Şerh-i Şâfiye*, *Mebcut-ı Serahsi*, *Şerh-i Sahih-i'l-Buhari*, *'Uyûnu'l-Mezâhib*, *Abi Çelebi* ve *Şerh-i Vikâye* gibi İslâmî ilimlerle ilgili temel kitaplar bulunmaktadır. Terekede bulunan 16 kitaba 50.000 akçe değer biçilmiştir. (ŞS. Mülga Beledi Kassamlığı 5, s. 48a.) El-Hac Selim'in bu kadar değerli kitabı okumak için "Papasoğlu Hanı'nda vaki' odasında" tuttuğu söylenemez. Tamamen ulemâya hitap eden bu kitapları Hacı Selim zaten okuyamazdı. Öyle anlaşılıyor ki Hacı Selim, ticaret için Mısır'a gidip geldiğinde, İstanbul ilmî muhitlerinde

1638 yılında Kahire'yi ziyaret eden İngiliz şarkiyatçı Greaves meslekdaşı Pococke'a gönderdiği bir mektupta şehrin çarşılarında kitap bulup satın almada pek başarılı olmadığını yazmaktaysa da,⁷⁷ Kahire zengin bir kitap pazarı olma hüviyetini bir süre daha korumuştur. 1673 yılında burayı ziyaret eden P. Vansleb (1653-1679) şehrin sahaflarından önemli sayıda değerli Farsça yazmalar satın almıştı.⁷⁸ Vansleb'in satın aldığı kitaplar arasında 395 tane de Arapça eser bulunmaktaydı.⁷⁹

Kudüs'te zengin bir kütüphane kuran Halidî Ailesi'ne mensup çeşitli kimsele-
rin de XVIII. asrın başlarından itibaren Kahire sahaflarından çok sayıda kitap satın
alıp memleketlerine gönderdiklerini biliyoruz.⁸⁰ XVIII. asrın sonlarında Kahire'yi
ziyaret eden Volney de Kahire'nin kitap bakımından zengin olduğunu söyler.⁸¹
Fransız Jean Louis Asselin de Cherville (1772-1822) Kahire'deki diplomatik mis-
yonda görev yaptığı yıllarda tarih ve coğrafya konusunda önemli eserler de ihtiva
eden 1.515 Arapça yazmayı satın almış ve Bibliotheque National'e göndermişti.⁸²

XIX. asrın başlarında Mısırlı Tarihçi Ceberti (ö. 1822) kaynaklarda adı geçen ta-
rihle ilgili eserleri zikrettikten sonra "Bunların çoğunun cismi gitmiş, ismi kalmış-
tır. Bu yüzden bunlardan ancak bazılarının harap olmuş cüzlerine ulaşabildim. Bu
eserlerin bulunduğu medreselerdeki vakıf kütüphaneleri, sahafların el uzatmaları
dışında, karışıklıklar sırasında yağmalanmış, idarecilerinin suistimaline uğramış,
Mağrib ülkelerine ve Sudan'a taşınmış, arta kalanlar savaşlarda yok olmuş, Fran-
sızlar da bulduklarını alıp memleketlerine götürmüşlerdir." demektedir.⁸³ Bu eseri
neşre hazırlayan Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim bu bilgiye şu notu ek-

---

önemli sayıda alıcısı olan bu tür kitapları toplayarak İstanbul'a getirip sahaflara veya
doğrudan kitap meraklılarına satıyordu.

77 Twells, a.g.e. s. 15; G. J. Toomer, a.g.e. s. 140-141.

78 Francis Richard, "Lecteurs ottomans de manuscrits persans au XVIIIe siècle", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 80.

79 Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 82-83.

80 Lawrence I. Conrad, "The Khalidî Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yayıma hazırlayanlar: Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 196. Halidî Kütüphanesi'nde mevcut bazı belgelerden anlaşıldığına göre, bu aile mensuplarından bazıları Kahire'den satın aldıkları kitapların bir kısmını da İstanbul'da sattırıp karşılığında kütüphane için kitap almaktaydılar. A.g.m. s. 196.

81 M. C-F. Volney, *Travels Through Syria and Egypt in the Years 1783, 1784, and 1785*, c. II, London 1788, s. 449.

82 Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 86-87.

83 Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *'Acâ'ibül-Âsâr fi'l-Terâcim ve'l-Abbâr*, yay. haz. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, c. I, Kahire 1998, s. 11

lemiştir: “Fransızlar, mescidlerde, medreselerde, ileri gelen Memlûklü beylerinin, büyük tüccarların ve ülemânın evlerinde buldukları birçok yazma eseri götürdüler. Bunların çoğu şimdi Paris’teki Bibliotek National’da bulunmaktadır”. Muhakkak ki medrese kütüphanelerinden çıkarılan vakıf kitapların bir bölümü kitapçılar çarşısında satılmış ve Memlûk soylularının kütüphanelerini zenginleştirmiştir.⁸⁴ Görüldüğü gibi Mısır’ın önde gelen tarihçilerinden Cebertî, medreselerdeki vakıf kitapların yok olması dolayısıyla Osmanlıları suçlamamaktadır.

1897 gibi geç bir dönemde Dr. Solomon Rechter ünlü Genizah Koleksiyonu’nun bir bölümünü Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi için Kahire’de satın almıştı.⁸⁵ Müsteşriklerin özellikle XIX. asırda kendi kaderine terk edilmiş câmilerdeki değerli kitapları, bu kurumlarda görevli kişilerle anlaşarak satın aldıklarını görmekteyiz. Filip Di Tarrâzi, XIX. asrın ortalarında, Mısır hükümetinin câmilerde mevcut koleksiyonları bir yerde toplama teşebbüsünde bulunacağını duyan müsteşriklerin bu kurumlara hücum ettiklerini ve görevlileri parayla kandırarak bu kütüphanelerde bulunan değerli kitapları ele geçirdiklerini söyler. 1297 (1880) yılında Evkâf Nâzırı olarak görev yapan Mahmud Paşa Sâmî el-Barûdî bu kütüphanelerin Dârü’l-Kütübi’l-Mısıryye’ye naklini emretmişse de bu kurumlara giden görevliler, boş raflardan başka bir şey bulamamışlardı. Kahire’nin Rıdvan kasabasında ki Emir Mahmud el-Ustedâr Câmii’ne (Mahmudiyye Medresesi) gidildiğinde, bir zamanlar değerli kitaplarla dolu olan dolapların tamamen boşaltılmış olduğu görülmüştü.⁸⁶

Mısır’da sahaflarda satılan kitapların bir kısmı terekelerden gelmekte, bir kısmı hattatlar ve müstensihler tarafından yazılmakta, bir kısmı ise, bazı çalışmalarından öğrendiğimize göre, çeşitli yollarla vakıf kütüphanelerinden çıkarılmaktaydı. Kahire’nin Osmanlılar tarafından fethinden sonra bu şehirde bulunan birçok medresedeki vakıf kütüphanesi, bazı kayıplara uğramalarına rağmen, XIX. asra kadar varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. XIX asrın başlarında Mısır’da bulunan şarkiyatçı Edward William Lane, Kahire’deki kütüphaneler hakkında şöyle bir gözlemde bulunmaktadır:

84 Nelly Hanna, “Cultural life in Mamluk households (late Ottoman period)”, *The Mamluks in Egyptian politics and society*, yay. haz. Thomas Philip-Ulrich Haarman, Cambridge 1998, s. 197-198.

85 Avihai Shvitiel, “The Arabic Manuscripts at the University of Cambridge and Position of the Cairo Genizah Documents among other Collections”, *From Codicology to Technology, Islamic Manuscripts and their Place in Scholarship*, yay. haz. Stefanie Brinkman-Beate Wiesmüller, Berlin 2009, s. 150.

86 Tarrâzi, a.g.e. s. 192.

Kahire'de büyük çoğunluğu câmilerin bünyesinde bulunan ve koleksiyonlarının önemli bir bölümü ilahiyat, İslâm Hukuku ve dilbilimle ilgili kitaplardan oluşan büyük kütüphaneler vardır. Ancak bunlar son derecede ihmal edilmişlerdir ve içler acısı bir durumdadırlar. Büyük ölçüde görevlilerinin ve okuyucularının kayıtsızlıkları ve ahlaksızlıklarından dolayı süratle yok olmaktadır.⁸⁷

Filip Di Tarrâzî de, Kahire'deki vakıf kütüphanelerinin XIX. asırdaki durumlarını şöyle tasvir etmektedir:

Kahire'deki kütüphaneler asırlar boyunca uğradıkları yağmalamalara, tahriplere, yangınlara rağmen varlıklarını sürdürmüşler ve câmilerindeki, medreselerindeki ve manastırlarındaki on binlerce kitap kurtarılabilmıştır. Bunların arasında cildleri, kağıtları ve yazılarıyla öne çıkan birçok nadir yazma eser bulunmaktadır. Ancak bu koleksiyonların emanet edildiği kütüphanecilerin çoğu fakir ve câhil olduğundan mevcut kitapların kıymetini bilemediler ve önemli bir kısmını çok ucuz fiyattan sattılar. Bu konuda insanı üzüntüye sevkedecek birçok hikâye anlatılmaktadır. Bu kütüphaneciler cehâletlerinden, ihmallerinden, tamahlarından ve emanete riâyet etmemelerinden dolayı bu ümmeti atalarının asırlar boyu telif, tercüme ve istinsah yoluyla kazandırdıkları edebi bir mirastan mahrum bıraktılar.⁸⁸

Filip di Tarrâzî, Hidiv Abbas döneminde bu kütüphanelerin başına gelenleri muşahhas bir misalle şöyle anlatır:

Hidiv Abbas'ın döneminin başlarında 1848 tarihinde Mısır kütüphaneleri Evkaf-ı Mısıriyye'nin idaresine bırakıldı. Bu kütüphanelere kitapları, istifade etmek isteyen okuyuculara ödünç vermek üzere kütüphaneciler tayin edildi. Fakat bu kütüphanelere fakir ve cahil insanları kütüphaneci tayin ederek büyük bir kötülük yapıldı. Sonra bunlar yok derecesinde bir gelir tayin edilerek kendi başlarına bırakıldı. Meselâ Sultan Hasan, Özbekiyye ve Mahmudiyye medreselerinin kütüphanecilik görevi İbnü's-Süleymanî adında fakir ve ahlaksız bir adama verildi. Evkaf Nezâreti bu adama üç kütüphaneyi idare karşılığında 25 kuruş aylık tayin etti. Ve kendisine bu değerli hazine emanet edilen bu câhil ve fakir kişi başıboş bırakıldığından Sultan Hasan Medresesi'nin merdivenlerinin altında bir köşede şeker kamışı satmaya başladı. Yanına bu üç kütüphaneden getirdiği bir miktar yazmayı koyar ve bunları şeker kamışı satar gibi satardı. Kısa zamanda bu kıymetli yazmalardan büyük bir kısmını satarak açlığını ve aç gözlülüğünü giderdi.

87 *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt During the Years 1833, -34, and -35*, c. I, London 1871, s. 263.

88 A.g.e. s. 189-190.

FETHEDİLEN ARAP ÜLKELERİNDEKİ VAKIF KÜTÜPHANELERİ
OSMANLILAR TARAFINDAN YAĞMALANDI MI?

Bazı mescidlerin görevlileri de sepetlere doldurdıkları eski tarihli yazmaları çarşı pazara götürüp sayfalarını sattıkları mallarını sarmaları için bakkallara, kasaplara, manavlara ve attarlara satıyorlardı.⁸⁹

Osmanlılar döneminde Kahire'deki medrese ve câmilerin çoğunda bir kütüphane varsa da⁹⁰ en önemli kütüphane Ezher Câmii'nde bulunmaktaydı. Bu kütüphane Kahire'nin Fatimiler tarafından zaptından bir yıl sonra 358 (969) tarihinde Cevher es-Sıkkilî'nin inşâ ettirdiği Ezher Câmii'ni Halife Azîz-Billâh (365/975-386/996) bir medreseye dönüştürdüğünde teessüs edilmiş olmalıdır.⁹¹ Makrizî'nin naklettiğine göre Halife Hâkim, Dârü'l-ilm'deki kitapların yarısını Ezher Câmii'ne naklettirmişti.⁹² Muhakkak ki Fatimilerin yıkılışından sonra ortaya çıkan iç karışıklıklarda bu kütüphane de zarar görmüştür. Kahire'nin Osmanlılar tarafından fethinden sonra burada bir kütüphane varlığını devam ettiriyor olmalıdır ki 6 Cemâzie'l-âhir 982 (23 Eylül 1574) tarihli bir hükümde Câmî-i Ezher'deki kütüphânenin üzerinde “şer'i şerife muhalif olarak yaptırılan evlerin yıktırılması” emredilmekte ve Mısır beylerbeyinden bu işle bizzat meşgul olması istenmektedir.⁹³ 20 Zilkâ'de 992 (Kasım 1584) tarihli bir hükümde de İbrahim Paşa'nın Mısır'daki Câmî-i Ezher'e bir mikdar kitap vakfetmiş olduğu bildirilmektedir.⁹⁴ Şeyh Hüseyin Efendi de 236 cilt kitabını vakfedip Câmîü'l-Ezher'de Şam-ı şerîf ahâlisine mahsus dolaba konmasını ve Şam ahâlisinden talebelerin istifâde etmesini şart koşmuştu.⁹⁵ Zamanla Câmî-i Ezher'in birçok revağında kütüphaneler oluşmuştu.

Ancak burada bulunan kitaplar iyi muhafaza edilmediği için bu kütüphane büyük kayıplara uğramıştır. XVIII. asrın sonlarında Kahire'yi ziyaret eden Fransız seyyahı Volney, bu kütüphanede değerli eserlerden oluşan bir koleksiyonun olduğunu ve çoğunun gün içinde okuyucular tarafından kullanıldığını; ancak Hristiyanların bu kitaplara dokunmasının yasak olduğunu belirtir. Volney'e göre 12 yıl önce Mar-Hanna Manastırı'ndan bir rahibin elinden, dostluk kurduğu bir efendi

89 A.g.e. s. 190

90 Nasır Abdullah Osman, *Kable en Ye'tî'l-Ğarb: el-Hareketül-İlmiyye fi Mısır fi'l-Karni's-Sâbi' aşer*, Kahire 2006, s. 110.

91 Ghulam Ali Allana, “Development of Libraries During the Fatimid Caliphate in Egypt”, *Sind Quarterly*, c. 14/4 (1986), s. 31.

92 *el-Ezher: Tarihuhu ve Tatavvuru*, Kahire, 1403, s. 225.

93 BOA. Mühimme Defteri 26, s. 220 (6 Cemâzie'l-âhir 982/23 Eylül 1574 tarihli hüküm).

94 BOA. Mühimme 55, s. 48.

95 Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği 213, s. 15a-b.

vasıtasıyla bu koleksiyondaki 200 kitap geçmişti.⁹⁶ 1835 yılında Evkaf Nezâreti'nin talebi üzerine Ezher Kütüphanesi'nde ve revaklarda bulunan kitapların sayımı yapılmış, yazma ve matbu 18.564 kitabın mevcut olduğu anlaşılmıştı.⁹⁷ Ancak bu kitaplar kısa zamanda kaybolmuş olmalı ki XIX. asrın ortalarında bu câmiyi ziyaret eden İngiliz seyyahı Burton, kitap dolaplarının hemen hemen boş olduğunu yazmaktadır. Burton, kitapların kaybına şu izahı getirmektedir:

Kahire bir zamanlar muhteşem kütüphaneleriyle ünlüydü. Özel kütüphaneleri yanında büyük camilerde üzerlerinde “vakf” veya “vukife li'llahi ta'âlâ” yazılı kitaplarla dolu kütüphaneler vardı. Fakat Kahire yıllarca diğer ülkelerle kitap sağladı ve dinî duyguların zayıflaması kural tanımaz kişileri, üzerlerinde [vakıfla ilgili] uyarılar olmasına rağmen, bu kitapları çalıp satmaya yöneltti. Özellikle de Hicaz bölgesine Mısır'dan kitaplar sel gibi aktı. Kahire'de hâlen zengin kütüphaneler vardır. Fakat bunlar özel kütüphanelerdir ve sahipleri bu kitapları ödünç olarak almanıza veya bu hazineden yararlanmanıza izin vermeyeceklerdir. Kitap satın almak için en önemli fırsat Ramazan ayında ortaya çıkar. Bu ayda Ezher Câmii'nde kitaplar satışa sunulur. Ancak müsteşrikler değerli eserler bulamamaları yanında inkiraza uğrayan bir ırkın rezil sahafları ve müstensihleriyle karşılaşacaklarından dolayı büyük bir hayal kırıklığına uğrayacaklardır.⁹⁸

Burton, Medine halkının vakıf şartlarına karşı gösterdikleri hassasiyetten bahsederken de Mısır halkı için “Vakıf bir kitabı satmakta bir an için bile tereddüd etmezler” demektedir.⁹⁹

Mısır'daki kitap kaybının önemli sebeplerinden biri de kitapları koruma hususunda özen gösterilmemesidir. Evliya Çelebi, Macaristan'daki İstefani Manastırı'nda bulunan kütüphaneden bahsederken “Bir kitâbhâne-i azîmdir kim vâcibü's-seyrdür” der ve şöyle bir kıyaslama yapar:

Bir diyârde böyle kitâb-ı müstetâb cem'iyeti yoktur. İllâ Mısır'da Sultan Berkuk ve Sultan Ferec câmiî'nde ve İslâmbol'da Ebü'l-Feth Câmii'nde ve Süleymaniye'de ve Bâyezid-i Velî'de ve Yeni Câmî'de dahi hesabın Allâhu Rabbu'l-âlemîn bilir kitaplar vardır, ammâ bu Beç'de İstefan Manastırı'nda daha ziyâdedür...

96 M. C-F. Volney, *Travels Through Syria and Egypt, in The Years 1783, 1784, and 1785*, c. II, Translated From The French, London 1788, s. 449.

97 Taha Veli, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 168.

98 Richard F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah*, c. I, London 1855, s. 147-148.

99 Richard F. Burton, a.g.e. c. II, s. 290.

FETHEDİLEN ARAP ÜLKELERİNDEKİ VAKIF KÜTÜPHANELERİ
OSMANLILAR TARAFINDAN YAĞMALANDI MI?

İmdi azizüm bu kelâm-ı dirâzdan me’âl-imuhassal oldur kim “Kâfir kâfirliğince kelânullâhdur” deyü cemî’i kitâbları haftada bir kerre silüp süpürüp yetmiş seksen kadar hüddâmları var, ammâ bizim Mısır İskenderiye’sinde câmiü’l-attârîn dirler bir câmi’-i ‘azîm vardır, bu kadar yüz dekâkîn ve hân u hammâm u mahzenleri ve niçe hayrâtları var iken câmi’ harâb u yebâb olup kitâbhânesi üzre bârân-ı rahmetden niçe bin cild kütüb-i mu’tebereleri ve Ya’kut-ı Musta’simî ve Abdullah-ı Kırımı ve Şemsullah-ı Ğamravî ve Şeyh Cûşî hatt-ı şerifleriyle eyle zî-kıymet kelâm-ı izzetler cümle yağmurdan çürüyüp Cum’a namazına haftada bir kerre bu câmi’e varan mezkûr kitâbullahları yeyen güvelerin ve kurdların ve fârelerin sadaların istimâ’ edüp bir ümmet-i Muhammed dimez kim, “bu kadar Kitâbullah telef oluyor, buna bir çâre edelim” demek ihtimalleri yokdu, zîrâ Kitâbullahlara kâfir kadar muhabbetleri yokdur.¹⁰⁰

Bu özensizlik daha sonraki asırlarda da devam ediyor olmalı ki XIX. asrın ikinci yarısında Suriye, Umman, Irak ve Mısır gibi Ortadoğu ülkelerini dolaşıp binin üzerinde yazma eser satın alan Prusyalı Tarihçi Aloys Sprenger (1813-1893) şöyle demektedir:

Doğu halkları artık kültürlerini oluşturan eserleri koruyacak durumda değillerdir. Eski kitapları hiç değer verilmediğinden bu eserler süratle yok olmaktadır. Fırsatını bulan herkes mümkün olduğunca çok kitabı kurtarmalıdır.¹⁰¹

Batılı meslektaşları Sprenger’in bu tavsiyesini dikkate alarak XIX. asrın ikinci yarısında ve XX. asrın ilk dönemlerinde, Mısır başta olmak üzere, birçok müslüman ülkedeki kitapları ya kitap pazarlarından satın alarak veya görevlileriyle anlaşılıp vakıf kütüphaneleri boşaltarak ülkelere götürmüşlerdir. Kitap ticaretini uluslararası boyutlara taşıyan Mısırlı sahafların da bulunduğu görülüyor. Mısırlı bir kitapçı tarafından 1924 yılında II. Abdülhamid’in özel kütüphanesinden çıkarılan/yağmalanan Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplardan 288’i Michigan Üniversitesi Kütüphanesi’ne, bir kısmı da British Museum’a satılmıştır.¹⁰²

Yukarıda nakledilen bilgilerden anlaşıldığına göre Mısır’daki vakıf kütüphaneler tabii âfetler ve yabancı işgallerinin yanında ciddi bir denetim sisteminin olmaması

100 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, yay. haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, c. VII, İstanbul 2003, s. 103.

101 Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 119-120.

102 Stephan Roman, *a.g.e.*, s. 235.

ve bu ülke halkının da vakıf konusunda hassas davranmaması dolayısıyla¹⁰³ önemli kayıplara uğramışlardır. Bu kayıpların oluşumunda Memlûk döneminde kurulan birçok medrese kütüphanesine kütüphaneci (Hâzinü'l-Kütüb) tayin edilmemesinin¹⁰⁴ veya tayin edilenlerin sayısının yeterli olmasının da önemli bir payı vardır. Mısır kütüphanelerinin uğradığı kayıplar XX. asrın başlarında büyük oranda artmıştır. Sadece İrlandalı iş adamı Alfred Chester Beatty'nin XX. asrın ilk çeyreğinde Mısır'dan satın aldığı sanat değerleri son derecede yüksek 3.000'den fazla kitaptan oluşan koleksiyon,¹⁰⁵ bu kaybın ne derecede büyük olduğunu göstermeye yeter. Mısır daha sonraki tarihlerde de ülke dışına kitap gönderimine devam etmiştir. 1945 yılında Ezher hocalarından Mahmud el-İmam el-Mansuri'nin 5.000 ciltlik kütüphanesi Library of Congress'e satılmıştır. Bu koleksiyonda 1.378 Arapça yazma bulunmaktaydı.¹⁰⁶

Dört asır boyunca Mısır medrese ve cami kütüphanelerinin maruz kaldığı yağma ve tahribatı görmezden gelerek, günümüze ulaşan kitap sayısının azlığından hareketle, bu kayıptan Yavuz Sultan Selim'i veya diğer Osmanlı sultanlarını mesul tutmak ne derecede insafli bir davranış olur?

Suriye

Kahire yanında Halep, Şam, gibi şehirlerdeki kütüphanelerin kitaplarının da Osmanlılar tarafından İstanbul'a götürüldüğünü söyleyen araştırmacılar vardır. Muhammed Kürd Ali, bazı Osmanlı valilerinin ve bunlardan biri olan Sinan Paşa'nın (Koca) Yemen, Şam ve diğer şehirlerden aldığı inci, yakutla süslü 160

103 Yahya es-Saati, Mısır'da ve Suriye'deki vakıf kütüphanelerinden, vakıf olmalarına aldirmayarak birçok kitabı götürülen ulemâdan örnekler verir. Kadı Muhibüddin Ebu'l-Fadl (ö. 890/1485) sadece Mahmudiyye Medresesi Kütüphanesi'nden yüz civarında kitap götürmüştür. Yine ulemâdan Ahmed b. Bedreddin b. Şaban çoğu vakfedilmiş kitaplardan oluşan zengin bir koleksiyona sahipti. Şam'daki Ziyaiyye (Ömeriyye) Medresesi Kütüphanesi'nin zengin koleksiyonu da ülemânın Allah'tan korkmayarak vakıf mala el uzatmaları sonucu büyük kayıplara uğramıştır. Bkz. Yahya Mahmud es-Sâ'atî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-Arabîyye*, Riyad 1988 s. 176-178.

104 Carl F. Petry, *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton 1981, s. 253-2545.

105 Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 50.

106 Stephan Roman, *a.g.e.*, s. 215.

Mushaf'ı ve 35 sandık dolusu değerli kitabı İstanbul'a götürdüğünü yazmaktadır.¹⁰⁷ Buna benzer iddialar diğer başka araştırmacılar tarafından da herhangi bir kaynak gösterilmeden ve delillendirilmeden tekrarlanabilmektedir. Meselâ Abdülcebbar Abdurrahman, Arap ve İslâm topraklarının Osmanlı hâkimiyeti altında bulunduğu asırlarda, Osmanlı sultanları ve devlet adamlarının bu ülkelerde bulunan bir hazine değerindeki kitaplara el koyduklarını ve İstanbul'a götürdüklerini söylemektedir.¹⁰⁸ Diğer bazı araştırmacılar da "Osmanlıların fethettikleri Mısır'dan ve diğer Arap ülkelerinden götürdükleri en önemli şey nefis kitaplardır", "Türkiye'deki mevcut yazmaların en önemli kısmının menşeinin Mısır, Şam, Yemen olduğu" şeklinde genellemeler yapabilmektedirler.¹⁰⁹

Bu bölgenin kültürel zenginlikleri bakımından önemli şehirlerinden biri Halepti. Halep'in kitap ticaretinde önemli bir yeri vardı.

Kâtib Çelebi, Halep'te ikameti esnâsında bu şehirdeki sahaf dükkânlarını dolaşarak *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinin telifine başladığını söyler.¹¹⁰ Halep sahaflarında yabancıların ilgisini çekecek değerli ve önemli kitaplar olmalıdır ki XVII-XVIII. asırlarda Greaves, Pococke, Golius, Warner ve Thomas Huntington gibi şarkiyatçılar burayı sık sık ziyaret ederek sahaflardan kitap satın aldıkları gibi, yerli halktan bazı kişilerle kurdukları temas neticesinde de ülkelere düzenli bir kitap akışını temin etmişlerdir.¹¹¹ Huntington on yıl gibi kısa bir sürede bu şehirden 600

107 Muhammed Kürd Ali, "el-Kütüb ve'l-Mekâtib fi Ş-Şâm, Akdemü'l-Hazâ'in ve Enfesü'l-Kütüb", *el-Muktataf*, 74/5, Beyrut 1929, s. 510.

108 Abdülcebbar Abdurrahman, "Tesribüt-Turâsi'l-Arabiyyi'l-Mahtut ile'l-Mektebeti'l-Avrubiyeti ve'l-Amerikiyye", *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Turâs*, c. VIII/31, Dubai 2000, s. 57.

109 Eymen Fuad Seyyid, "İntikalü Mahtûtâti'l-Arabiyye ilâ Türkiyyâ ve Eserühü fi Tavtidi's-Sibğati'l-İslâmiyye li'l-Hilâfeti'l-Osmâniyye", *Buhûsu'l-Mu'temeri'd-Düveli Havle'l-İlmi ve'l-Ma'rife fi'l-Âlemi'l-Osmâni*, yay. haz. Salih Sa'davî, takdim: Ekme-lüddin İhsanoğlu, İstanbul 2000, s. 294; Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitâbu'l-Arabi'l-Mahtut ve İlmi'l-Mahtutât*, c. II, Kahire 1997, s. 511.

110 "Halep'de ikamet esnasında şehrin sahaf dükkânının kitâbları görülüp ilhâm-ı ilâhî ile esâmî-i kütüb tahririne şuru' olundu". Fikret Sarıcaoğlu, "Kâtib Çelebi'nin Otobi-yografileri", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 37, İstanbul 2001-2002, s. 309.

111 P. M. Holt, "The Study of Arabic Historians in Seventeenth Century England: The Background and the Work of Edward Pococke", *BSOAS*, c. XIX/3, London 1957, s. 448-449. G. J. Toomer, a.g.e. s. 122-124. Halep vilayetinin iktisadî durumu hakkında yapılan bir araştırmada XIX. yüzyılda bu şehirde yapılan iki esnaf sayımında sahaf sayısının 9 (1827) ve 5 (1829) olduğu görülmektedir. İki yıl içindeki bu düşüş Halep'teki kitap ticaretinin gerilemesinin bir göstergesi olabilir. Bkz. Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Elazığ 2004, s. 103.

civarında yazma eser satın almıştı.¹¹² Leiden Üniversitesi'nde Arapça ve matematik profesörü olan Jacobus Golius ve Oxford Üniversitesi'nde Arapça ve İbranice profesörü olan Edward Pococke, Halep'ten satın aldıkları çok sayıda yazmayı ülkelerine götürdükleri gibi, bulamadıkları bazı kitapları da istinsâh ettirme yoluna gitmişlerdir.¹¹³ Pococke, bu şehirde bulunduğu altı yıl zarfında, hangi dilden olursa olsun, bulabildiği bütün yazmaları satın aldığını; İran'dan ve diğer bölgelerden gelen kervanları da getirecekleri yazma eserleri satın almak için dört gözle beklediğini yazmaktadır.¹¹⁴ Dr. Pococke, İstanbul'a gittikten sonra da tanıdığı William Corderoy ve Richard Hill gibi İngiliz tüccarları vasıtasıyla Halep'ten kitap satın almaya devam etmişti.¹¹⁵ Capucin rahibi Agathange de Vendome, Fransız astronomi bilgini Nicolas-Claude Fabri de Peiresc'e 25 Temmuz 1635'te Kahire'den yazdığı bir mektubunda astronomiyle ilgili Farsça eserleri bu şehirde bulmanın çok güç olduğunu, bu hususta Halep'i denemenin daha isabetli olacağını söylemektedir.¹¹⁶ İngiliz din adamı ve seyyahı Thomas Croft (1722-1781) Halep'te görevli iken çok sayıda Arapça ve Türkçe eser satın almıştı. Ölümünden kısa bir süre önce kitaplarını satışı çıkarmış ve 9.000 ciltten oluşan kütüphanesinin müzayedesini 42 gün sürmüştü.¹¹⁷ Suudi Hanedanı'nın kurucusu İmam Abdullah b. Suud'un da XIX. asrın başlarında kitap satın almaları için Bağdad, Halep ve Şam'a heyetler gönderdiğini biliyoruz.¹¹⁸

112 *Turcksche boucken. The Oriental Collection of Levinus Warner, Dutch diplomat in seventeenth-century Istanbul*, yay. haz. Arnoud Vrolijk-Jan Schmidt-Karin Scheper, Leiden 2013, s. 110.

113 Halep'te kitap istinsahı son derecede gelişmişti. Hattatlar dışında Halep medreselerinde okuyan ihtiyaç sahibi talebeler de kitap istinsahıyla tedris hayatlarını sürdürürebilmekteydiler. Bu yüzden Halep'te hat sanatı da gelişmişti. Birçok kişi bu yolla büyük servetler edinmişti. Bkz: Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-Şehîr bi'l-Gazzî, *Kitabu Nehri'z-Zeheb fi Târihi Haleb*, c. I, Haleb 1991, s. 140.

114 Leonard Twells, *The Theological Works of the Learned Dr. Pocock, to which is prefixed An Account of his life and Writings never before printed*, c. I, London 1740, s. 7.

115 Twells, a.g.e. s. 14.

116 *Correspondance de Peiresc avec plusieurs Missionnaires et Religieux de l'Ordre Capucins*, Recueilli et publiée par Le P. Apollinaire de Valence, Paris 1891, s. 155.

117 Christine Laidlaw, *The British in The Levant, Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, London 2010, s. 103-104.

118 Hamd b. Abdullah el-Ankarî, *Mektebâtü'd-Devleti's-Suudiyyeti'l-Ulâ el-Mahtûta, Dirâsetün Tahliyyeyün li-Avâmilî İntikalîha ve İndirâsîhâ Ba'de Sukuti'd-Der'iyye*, Riyad 2009, s. 35. Aşağıda bahsedeceğimiz Ömeriyye Kütüphanesi'nin yağmalanmasına katılan Necidliler bu heyetlerden biri olabilir.

İddia edilenlerin aksine Osmanlılar Halep'teki vakıf kütüphanelerinin kitaplarını İstanbul'a taşımadıkları gibi, bu şehirde birçok medrese ve bu medreselerin bünyesinde de kütüphaneler kurmuşlardır. Bu kütüphanelerden bazılarının zengin bir koleksiyona sahip oldukları bilinmektedir. Meselâ Ahmediyye Kütüphanesi'nde kurulduğunda 3.000 üzerinde kitap vardı. Osmaniyeye, Hüsreviyeye ve Rifâ'iyeye kütüphaneleri de zengin koleksiyonlara sahipti.¹¹⁹

Ancak bu kütüphanelerin önemli bir kısmı mütevellilerinin ihmali, kütüphanecilerinin suistimali yüzünden büyük kayıplara uğramış ve geri kalan kitaplar Hüsreviyeye Medresesi Kütüphanesi'nde toplanmıştır. Şehirdeki gelişmiş kitap ticareti vakıf kütüphanelerindeki birçok değerli eserin sahaflar vasıtasıyla satılmasına zemin hazırlamış ve değerli kitapların peşinde olan yabancılar bu çarşının dâimî müşterisi olmuşlardır.

Ğazzî (1853-1933) Halep'teki kütüphanelerin başına gelenleri şöyle nakleder:

Nâdir kitaplarla dolu zengin kütüphanelere kitap hırsızları dadanmış ve değerli kitapları çalmışlardır. Çocukluğumuzdan beri yazma kitap tâcirlerinin Halep'e sık sık geldiklerini ve kütüphanelerinden sandıklarla kitap aldıklarını görüyoruz. Bunun dışında seyyahlar ve tüccar müsteşrikler nefis yazma kitapları çamuru hamurdan ayırdedemeyen aptallardan çok ucuz bir fiyata satın almaktadırlar.¹²⁰

Özellikle de XIX. asırda Halep'teki vakıf kütüphaneleri büyük kayıplara uğramıştır.¹²¹ Meselâ Kadı Ahmed Efendi'nin (ö. 1177/1763-1764) kendi adıyla anılan medresesinde kurduğu kütüphanedeki kitapların sayısı XIX. asırda 3.000'i geçmişti. 1949 yılına gelindiğinde bu kütüphanedeki kitapların sayısının 1.472'ye düştüğü görülmüştü.¹²² 1140 yılında kurulan Osmaniyeye Medresesi

119 Süheyl Melâzî, a.g.m. s. 376-377. Ayrıca bkz: Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-Şehir bi'l-Ğazzî, *Kitabu Nehri'z-Zeheb fi Târihi Haleb*, c. I, Haleb 1991, s. 143-144.

120 Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-Şehir bi'l-Ğazzî, *Kitabu Nehri'z-Zeheb fi Târihi Haleb*, c. I, Haleb 1991, s. 141.

121 Sadece Halep'te değil bölgenin diğer şehirlerinde de kitap yağmalanması önemli boyutlara ulaşmış olmalı ki İstanbul'daki bir gazeteci, Basiretçi Ali Efendi, yazdığı köşe yazılarından birinde şöyle demektedir:

Bendenize dahi Bağdad'ta bulunan ahbabımdan bir zatın bu hafta gönderdiği mektupta, selâtın-i izâm evkafından bir kütüphanede yüz kadar kütüb-i nefisenin noksan olduğu ve diğer kütüphaneler dahi muayene olunur ise bu nisbette noksan zuhur etmesi memul bulunduğu yazılıdır. Sahih ise yazık. *İstanbul Mektupları*, yay. haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2001, s. 438.

122 Süheyl Melâzî, "el-Mektebât fi Haleb", *Âdiyâtü Haleb*, c. 8-9, Haleb 1998, s. 375; Mahmud Fahûrî, "el-Mektebât fi Haleb mine'l-Asri'l-'Osmanî ile'l-Yevm", *Âdiyâtü Haleb*, c. 8-9, Haleb 1998, s. 366.

Kütüphanesi'nin kitap sayısı XIX. asır sonlarında 2.000'e ulaşmıştı. XX. asrın başlarında bu sayı önce 1.557'ye, sonra 1.242'ye daha sonra da 1.100'e düşmüştür.¹²³ Halep'teki diğer vakıf kütüphaneleri de aynı akibeti paylaşmışlardır.¹²⁴ eş-Şeyh Râğıb et-Tabbâh, Hüsreviyye Kütüphanesi'nden bahsederken bu kütüphane de Halep'teki diğer medrese, câmi ve tekke kütüphaneleri gibi yağmadan kurtulamamıştır, demektedir.¹²⁵ Muhammed Râğıb et-Tabbâh da, Halep'te bulunan kütüphaneleri incelediği makalesinde hemen hemen her kütüphanenin ismini zikrettikten sonra "Yağmacıların hedefi olmuştur", "İhmal yüzünden tahrib olmuştur", "Diğer kütüphaneler gibi gerekli tedbirler alınmadığı için yağmalanmıştır" ve "Ahlaksızların elinden kurtulamamıştır", diyerek üzüntüsünü dile getirmektedir.¹²⁶ Muhammed Es'ad Talas'ın aynı konudaki makalesinde zengin koleksiyona sahip olan Kevâkibi Câmii ve Medresesi, Vefâiyye Zaviyesi, İhlasiyye Tekkesi, Şa'baniyye Medresesi, Mevleviyye Dergâhı ve Mansuriyye Medresesi kütüphanelerinin de aynı akibete uğradığını söylemektedir.¹²⁷ 1345 (1926) yılında bütün bu kütüphaneler bir çatı altında toplandığında, son yıllarda yapılan bağışlar da dahil olmak üzere, sadece on bin civarında yazma eser olduğu görülmüştür.¹²⁸ Bir zamanlar zengin kütüphaneleriyle, kitap çarşılarıyla ünlü Halep'ten kurtarılabilen eser sayısı, yağmalamaların boyutunun ne derecede büyük olduğunu göstermektedir.

Osmanlı öncesinde kitap ticaretinde önemli bir yere sahip olan Şam, Osmanlılar döneminde de sahafların bulunduğu bir çarşıya sahipti. Evliya Çelebi, Şam'daki Câmî-i Ümeyye'nin sağ tarafında kible duvarındaki kapısının sahaflar ve mücellitler çarşısına nâzır olduğunu nakletmektedir.¹²⁹ Pococke'un Halep'te bulamadığı bazı kitapları Şam'da arattığını ve Abdülmesih adlı bir Hristiyandan da bu konuda yardım aldığını biliyoruz.¹³⁰ Şam'daki vakıf kütüphaneleri de XIX. asırda, Halep'teki kütüphanelerin akibetine uğramış ve önemli ölçüde kayıp vermişlerdir. Şamlı Tarihçi Abdülkadir Bedran (1848-1927) bu şehirdeki çok zengin

123 Süheyl Melâzî, a.g.m. s. 376.

124 Tarrâzî, c. III. s. 1058-1059.

125 *İ'lâmün-nübela bi-tarihi Haleb eş-şehba'*, c. VI, Haleb 1923, s. 130. Süheyl Melâzî, s. 376, a.g.m.'den naklen.

126 *Dârü'l-Kütüb fi Haleb Kadîmen ve Hadîsen*, *Mecelletü'l-Mecma'î'l-İlmi el-Arabî*, c. XV/7-8, Dımaşk 1937, s. 305-306.

127 "el-Mahtûtât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'bedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I/1, Kahire 1955, s. 8-36.

128 Talas, a.g.m. s. 35.

129 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 9, yay. haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul 2009, s. 536.

130 Twells, a.g.e. s. 14.

bir kütüphane olan Ömeriyye Medresesi Kütüphanesi'ne hırsızların el uzattığını, sonradan da bazı Necidli talebelerin bu kütüphaneden beş deve yükü kitabı çalıp kaçtıklarını, geri kalanların asıl koleksiyona göre hiç derecesinde olduğunu söyler.¹³¹ Bedran'a göre Süleymaniye Medresesi'ndeki kütüphanenin ise hemen hemen tamamı yok olmuştur.¹³² Siyağuşıyye Medresesi Kütüphanesi'nden ise geriye sadece 11 kitap kalmıştır.¹³³

1296 (1879) yılında Suriye Valisi Midhat Paşa, Şam'daki medreselerde bulunan değerli kitapların çalınarak satıldığını ve çok az bir kitap kaldığını görünce, kalanların da kaybolmasından korktuğundan İstanbul'a bu kütüphanelerin aynı mekânda birleştirilmesi için bir arz yazmış ve Kütüphane-i Umumi tesisi hususunda bir irade çıkarttırmıştır. Bu şehirdeki Ömeriyye, Abdullah Paşa el-Azm, Süleyman Paşa el-Azm, Süleymaniyye, İsmail Paşa el-Azm, Muradiyye, Yağuşıyye medreselerindeki kitaplarla Sümeysatiyye, Evkaf ve Beytül-Hitâbe kütüphaneler-

131 Abdülkadir Bedran, *Münâdemetü'l-Atlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Dımaşk 1986, s. 244. Muhammed Kürd Ali de bu kütüphanenin nâzırının vakıf kitapların çoğunu çaldığını ve hâlen bu kitaplardan bir kısmının evinde olduğunu söyler. Bkz. *Kitabu Hitati'ş-Şâm*, c. VI, Dımaşk 1928, s. 205. Ömeriye Medresesi'ndeki değerli kitapların önemli bir bölümü XIII. asır müelliflerinden Ziyâeddin el-Mukaddesî'nin Ziyâiyye Medresesi'nde kurduğu kütüphaneden gelmiştir. Zaman içinde yapılan diğer vakıflarla oldukça zenginleşen bu kütüphanede dört mezhep imamının el yazılarıyla sayfalar, İbrânî ve Süryanî yazısıyla ceylan derisi üzerine yazılmış çok eski tarihli Tevrat ve İncil, müellif nüshası kitaplar, sema ve icâzet kaydı taşıyan üçüncü hicri asırda ceylan derisi üzerine yazılmış nüshalar da bulunmaktaydı. Bu kütüphanenin başına da diğer kütüphanelerin başına gelen gelmiş, burada görevli mütevelliler ve nâzırlar istedikleri gibi hareket etmişlerdir. Rivayet edildiğine göre Necid'den gelen bir gurup, kütüphanenin nâzırını rüşvet vererek kandırmışlar, dört deve yükü kitabı bir gece yarısı çalarak şehirdeki bir Hanbelinin evine götürmüşlerdir. Bu kişi kitapların yarısını çalmış, Necidliler de kalanları memleketlerine götürmüşlerdir. Bugün bile Necid'de üzerinde "Ömeriye Medresesi Vakfı" yazılı kitaplar bulmak mümkündür. Bunun ardından Şam'daki bu kütüphanenin başına bunun gibi başka olaylar da gelince Mithat Paşa şehirdeki bütün kütüphaneleri birleştirerek bir Kütüphane-i Umumi kurmaya teşebbüs etmiştir. Ancak bu kütüphanenin nâzırı bu teşebbüsü duyunca kütüphaneye gitmiş ve en değerli eserleri seçerek evine taşımış ve medresenin kapılarını da kilitlemiştir. Bu zengin kütüphaneden Umumi Kütüphane'ye sadece 662 kitap taşınabilmıştır. Bugün bu kütüphaneden çıkarılmış birçok kitabı çeşitli kütüphanelerde görmek mümkündür. Bkz. Muhammed Mutî' Hâfız, *el-Medresetü'l-Ömeriyye bi-Dımaşk ve Fezâ'ilü Müessisihâ Ebu Ömer Muhammed b. Ahmed el-Makdisî es-Sâlihî*, Dımaşk 2005, s. 205, 378-387.

132 A.g.e., s. 266.

133 Muhammed Bessâm el-İş, "*Dımaşk Beyne'l-Mâzi ve'l-Hâzır*", Dımaşk 2006, s. 159.

rini Zahirîyye Medresesi'nde Melik Zâhir Tûrbesi'ne naklettirmiş,¹³⁴ kataloğunu hazırlattırmiş, kütüphaneciler ve bevâblar tayin etmiştir.¹³⁵ Osmanlılardan sonra bu kütüphane Zâhirîyye Kütüphanesi diye adlandırılmıştır.

Muhammed Kürd Ali, bu bölgedeki kütüphanelerin XVII-XIX. asırlarda, Fransa, İngiltere, Almanya, Hollanda ve Rusya gibi bazı Avrupa ülkelerinin mensuplarınca yağmalandığını ve bunlara değerli kitapları bir dirheme satan bazı medrese ve cami görevlerinin de yardımcı olduklarını söylemektedir.¹³⁶ Vatikan Kütüphanesi için çalışan Yusuf Sem'ân es-Sem'ânî'nin Suriye ve Irak'ta, özellikle de manastırlardan topladığı üç tekne dolusu on bin kadar Arapça, Süryanice ve Koptça kitabın büyük bir kısmı 1768 yılında İtalya'ya götürülürken çıkan fırtına sonucu iki teknenin batması dolayısıyla yok olup gitmişti.¹³⁷

Martin Hartman'ın (1851-1918) bu bölgede satın aldığı kitaplarla oluşturduğu zengin koleksiyon Berlin Kraliyet Kütüphanesi tarafından satın alınmıştı.¹³⁸ Muhammed Kürd Ali, Berlin Kütüphanesi'ndeki eserlerin çoğunun da bu bölgeden gittiği kanaatindedir.¹³⁹ Boris Liebreuz, Berlin ve Leipzig'deki kütüphanelerde Suriye bölgesinden satın alınmış 2.500'den fazla yazma eser tespit etmiştir.¹⁴⁰ Halep bölgesindeki yazma eserlerin XX. asrın ikinci yarısında bile yurt dışına götürülmeye devam edildiği görülmektedir. 1960'lı yıllarda Ca-

134 Sema Zeki el-Mehâsinî, "Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyyeti'z-Zâhiriyye fi Dımaşk", *Mecelletü'l-Mektebât ve'l-Ma'lûmâti'l-Arabiyye*, c. III/3, London 1983, s. 104-105.

135 Abdülkadir Bedran, *Münâdemetü'l-Atlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Dımaşk 1986, s. 119-121.

136 *Kitabu Hutati's-Şâm*, c. VI, Dımaşk 1928, s. 198-199.

137 Filip Di Tarrâzi, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. III, Beyrut 1947, s. 1030-1031; Yahya Vehib Cübürî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 317.

138 Tarrâzi, a.g.e. s. 626-627.

139 Muhammed Kürd Ali, "Mesâ'ibü'l-Kütüb ve'l-Mekâtib fi's-Şâm", *el-Muktataf*, 74/4, Beyrut 1929, s. 387

140 "The Library of Ahmad al-Rabbat. Books and their Audience in 12th to 13th/18th to 19th Century Syria", *Marginal Perspectives on Early Modern Ottoman Culture: Missionaries, Travellers, Booksellers*, yay. haz. Ralf Elger- Ute Pietruschka, Halle (Saale) 2013, s. 21. Boris Liebreuz, Ahmed el-Rabbat'ın özel kütüphanesine ait kitapları ve okuyucularını incelediği bu makalesinde Suriye bölgesinde yaşamış olan Ahmed el-Rabbat'ın ölümünden sonra dağılan kütüphanesindeki yüzlerce kitabın önemli bir bölümünün Berlin ve Leipzig'e, bir kısmının da Londra ve Harvard'a gittiğini; sadece birkaçının Şam'da kaldığını tespit etmiştir. Sadece bir kütüphanenin başına gelenler bile bu bölgedeki yağmanın boyutlarının ne kadar büyük olduğunu göstermeye yeterlidir.

lifornia Üniversitesi kütüphanesi için Halep'ten zengin bir koleksiyon satın alınmıştı.¹⁴¹

Hicaz

Bu bölgenin en önemli iki şehri olan Mekke ve Medine'de durum diğer İslâm ülkelerinden oldukça farklıdır. Osmanlı idaresine bağlanışından itibaren Müslümanlarca kutsal kabul edilen her iki şehirde de Osmanlı sultanları, devlet adamları ve ulemâsı ilim ve kültürün gelişmesi için mektepler, medreseler ve kütüphaneler kurmuşlardır. Bu bölgedeki kitap birikiminin İstanbul'a gitmesi söz konusu olamayacağı gibi, İstanbul'dan getirilen kitaplarla bu iki şehirde, özellikle de Medine'de çok sayıda kütüphane kurulmuştur.

Medine'de Hz. Peygamber'in mescidinde (Ravza-i Mutahhara) oldukça erken tarihlerde kitap koleksiyonlarının oluştuğu bilinmektedir. Ancak buradaki koleksiyonların çoğu bakımsızlıktan ve çıkan yangınlardan dolayı büyük zarar görmüştür.¹⁴² Osmanlılar döneminde Medine'de Ravza-i Mutahharadaki mevcut kitapların korunması için XVI. asrın sonlarında çalışmaların başladığını görüyoruz. Mısır Beylerbeyi'ne yazılan 27 Cemazielahir 996 (24 Mayıs 1588) tarihli bir hükümde Medine'de Harem-i Şerif'te karınca gibi bir hayvanın peydah olup kitapları yemekte olduğundan, bir yüksek kütüphane ve içine tahta dolaplar konulması gerektiği ve bunun için gerekli kerestenin gönderilmesi istenilmektedir.¹⁴³ XVII. asrın başlarından itibaren Medine'de ulemâ sınıfına mensup kimselerle Osmanlı devlet adamlarının kütüphaneler kurmaya başladıklarını görmekteyiz. Karabaş Medresesi ve Sakızlı Medresesi kütüphaneleri bu dönemde kurulan önemli kütüphanelerdir. XVIII. asırda Şeyhülislâm Feyzullah Efendi tarafından Şifaiyye,¹⁴⁴ Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa tarafından Hacı Beşir Ağa¹⁴⁵ ve I. Abdülhamid tarafından da Hamidiye¹⁴⁶ medreseleri kütüphaneleri kurulmuştur. XIX. asırda da II. Mahmud, Bâbü's-selâm'ın yanında kendi adıyla anılan bir medrese ve

141 Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 238.

142 Abbas Saleh Tashkandy, *A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of 'Arif Hikmat in Madine, Saudi Arabia*, basılmamış doktora tezi, University of Pittsburgh 1974, s. 10-11.

143 BOA. Mühimme Defteri 62, s. 276.

144 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 2008, s. 178.

145 VGMA. 638, s. 141-142.

146 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 41-42, 47, 54; BOA. HMH. 6737/1.

bu medresenin yanında da bir kütüphâne kurmuştur (1237/1821).¹⁴⁷ Osmanlılar döneminde Medine’de kurulan en önemli kütüphane Arif Hikmet Beyefendi tarafından 1271 (1855) yılında kurulan Şeyhülislâm Arif Hikmet Kütüphanesi’dir.¹⁴⁸ Bu kütüphanelerin dışında Medine’de Osmanlılar tarafından kurulmuş İrfaniyye, Emin Paşa, Kili Nâzır, Ribat-ı Seyyidina Osman, İhsaniye ve Hüseyin Ağa gibi bazı küçük kütüphaneler de vardır. Ravza-i Mutahhara’nın çeşitli bölümlerindeki dolaplara konulmak üzere yapılan kitap vakıfları da mevcuttur.¹⁴⁹ O. Spies, Medine’deki vakıf kütüphanelerinin sayısını 14,¹⁵⁰ buna karşılık 1914 yılında bu şehri ziyaret eden Emir Şekib Arslan ise 17¹⁵¹ olarak verir. 1305 (1888) yılına âit *Hicaz Sâlnâmesi*’ne¹⁵² göre bu kütüphanelerdeki kitap mevcudu 22.914, İbrahim Rif’at Paşa’ya¹⁵³ göre ise 21.855’dir.

Osmanlılar döneminde bu kütüphanelerdeki koleksiyonların korunmasına büyük önem verilmiştir. 1255 (1839) yılında bu kütüphanelerdeki kitapları ciltlemek ve ciltleri bozuk olanları da tamir etmek üzere Medine’ye beş mücellit gönderilmiş ve bu mücellitler 7.000 kitabı ciltlemişlerdir.¹⁵⁴ Ancak gösterilen bütün ihtimama karşın bu kütüphanelerdeki kitapları korumak pek de kolay olmamıştır. Şeyhülharem’e ve Medine kadısına gönderilen Receb 1247 (Aralık 1831) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Hamidiye Kütüphânesi’nde sadece bir *Buhari-i Şerif* kalmış diğer kitaplar zâyı olmuştur. Ancak bazı mahallerden gelen kitaplarla bu kütüphânede 503 kitaplık bir koleksiyon oluşmuştur.¹⁵⁵ Abdullah Abdülcebâr

147 BOA. Hatt-ı Hümayun 26 913. Ayrıca bkz. O. Spies, “Die Bibliotheken des Hidschas”, *ZDMG.* 90 (1936), s. 96-98; Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisi, *el-Mektebâtü’l-Âmmeti bi’l-Medineti’l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 1-2.

148 Mustafa L. Bilge, “Ârif Hikmet Kütüphanesi”, *DİA.* III, İstanbul 1991, s. 366-376; Bilal Kemikli, “Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi’nin Vakfiyesi ve Medine-i Münevvere’de Tesis Ettiği Kütüphanesi”, *Revak*, no. 5, Sivas 1994, s. 51-58; Aynı yazar, *Şâir Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi, Hayâtı-Eserleri-Şiirleri*, Ankara 2003, s. 87-95.

149 Mesela 22 Receb 1208 tarihinde Velîyüddin-zâde Mehmed Emin Efendi 260 cilt kitabı “Harem-i Şerif’de minâre-i reîse kurbunda münâsib bir mahalle vaz’ olunmak üzere” vakf etmiştir. Bkz. VGMA. 743, s. 97-109.

150 Otto Spies, a.g.m, s. 93.

151 Emir Şekip Arslan, “Mektebâtü’l-Medineti’l-Münevvere”, *Mecelletü’l-Mecma’i’l-İlmi’l-Arabî*, c. 25, Dımaşk 1950, s. 494-495.

152 *Hicaz Vilayeti Sâlnâmesi, Sene-i Hicriye 1305*, Mekke-i Mükerrerme, s. 237-239.

153 *Mir’âtü’l-Haremeyn*, Kahire 1925, s. 423.

154 Eyüp Sabri Paşa, *Mir’âtü’l-Haremeyn*, c. II, İstanbul 1304, s. 767.

155 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 54; BOA. H. H. 27 457-C. Zilka’de 1247 (Nisan 1832) tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphânede “kütüb-i nefis ve gayr-ı nefis, kâmil

“kitap tüccârlarının Medine’den binlerce yazma eseri Asya ve Avrupa ülkelerine götürüp cüz’i fiyatlarla sattıklarını” nakleder.¹⁵⁶

İslâm’ın ilk dönemlerinde Harem-i Şerif’e vakfedilmiş bazı kitaplar bulunduğu bilinmektedir.¹⁵⁷ Emir Şerefüddin 367 (978) tarihinde Kâbe’nin Bâbü’s-selâm kapısı yakınlarında bir medrese ve kütüphane kurmuştur. Harem-i Şerif’in çeşitli bölgelerinde bulunan kitaplar sonraki bir tarihte bir mahalde toplanmış olması ki Ezraki 417 (1026) yılında Kâbe’yi basan sellerin kütüphaneye ulaştığını ve çok sayıda kitaba zarar verdiğini yazmaktadır.¹⁵⁸ Abbasi halifelerinden Mustansır Bi’llâh’ın adamlarından Emir Şerefüddin İkbâl eş-Şarâbî 641 (1243) tarihinde yine aynı bölgede bir medrese kurmuş ve bu medreseye çok sayıda kitap vakfetmiştir. Memlûklü Hükümdarı Kayıtbay 882 (1477) yılında Kâbe’nin yanında bir medrese, ribat ve kütüphane yaptırmıştır.¹⁵⁹ Harem-i Şerif’teki kitapların bir dönem Zemzem Kuyusu’nun yanındaki kubbeli bir mekânda toplandığı görülmektedir. Ancak bu kütüphanelerin çoğu çeşitli sebeplerden dolayı varlıklarını sürdürmemişlerdir. XVI. Asır müelliflerinden Kutbüddin Nehrevâlî, Mekke’deki Eşrefiyye Medresesi’nin Kütüphanesi’nde bulunan zengin koleksiyondaki nefis yazmaların çoğunun ödünç verme neticesinde kaybolduğunu; kütüphânedeki sadece 300 cilt eser kaldığını ve kendisinin büyük bir çaba harcayarak ödünç alınan bazı kitapları tekrar kütüphâneye kazandırdığını nakleder.¹⁶⁰

Osmanlı döneminde bu şehirde medreselerin kurulmasıyla birlikte, bu medreselerin bünyesinde bazı kütüphanelerin tesis edildiğini görmekteyiz. Kanunî Sultan Süleyman’ın,¹⁶¹ Davud Paşa’nın¹⁶² medreselerine vakfedilmiş kitaplar

---

ve nâkıs” 403 cilt kitap olduğu tespit edilmiştir. Bkz: BOA. Evkaf 9591 ve 9489. Bu da bize çok kısa bir süre içinde kütüphanenin uğradığı kitap kaybının büyüklüğünü göstermektedir.

156 *et-Tayyârâtü’l-Edebiyyeti’l-Hadise fi Kalbi’l-Cezîreti’l-Arabiyye*, Kahire 1959, s. 193. Ayrıca bkz. Hammâdî Ali Muhammed et-Tunisi, a.g.t. s. 11.

157 Abbas Saleh Tashkandy, *A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of Arif Hikmat in Madine, Saudi Arabia*, basılmamış doktora tezi, University of Pittsburgh 1974, s. 8-9.

158 Nasır Abdullah Sultan el-Berekâtî, “et-Tatavvuru’t-Tarihî li-Mektebeti’l-Haremî’l-Mekkiyyi’ş-Şerif”, *el-‘Usûr*, c. II/2, Riyad 1987, s. 322.

159 Nasır Abdullah Sultan el-Berekâtî, a.g.m. s. 325-327.

160 *Kitâbu’l-İ’lâm bi-Âlâmi Beyti’llâhi’l-Harâm*, haz. Wüstenfeld, Göttingen 1274, s. 225.

161 Kutbüddin el-Hanefî, *Tarihü’l-Kutbi*, Mekke 1950, s. 160-161 ve 198-200.

162 Muhammed Ali Fehim Beyyumi, *Muhassasatü’l-Haremeyni’ş-Şerîfeyn fi Mısr ibâne’l-Asri’l-Osmanî: 923-1220 h/1517-1805 m.*, Kahire 2001, s. 365.

bulunmaktaydı. Şirvân-zâde Mehmed Rüşdi Paşa¹⁶³ ile Mehmed Said Paşa'nın¹⁶⁴ Mekke'deki öğretim kurumlarına kitap vakfettiklerini görmekteyiz.

II. Mahmud, Medine'de olduğu gibi Mekke-i mükerrerme'de de bir kütüphâne kurmak için bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Receb 1251 (Ekim 1835) tarihli bir mühimme kaydında II. Mahmud bu niyetinden şöyle bahsetmektedir:

Mekke-i mükerrerme'de hiç bir mahalde müstakillen kütüphâne olmayup¹⁶⁵ ashâb-ı hayrâtın hayli kütüb-i mevkufesi mevcut ise de.. İrtihal vuku' buldukça elden ele intikal ile telef ve zâyi' olmakda... Medine-i münevver'e de inşalarına muvaffak olduğum kütüphâne ve muvakkithane misillü Mekke-i mükerrerme'de dahi mevâzi'-i münâsibede müceddeden bir bâb kütüphâne ve muvakkithane yapılmak üzere münasip görülen mevkiler..¹⁶⁶

II. Mahmud, kuracağı kütüphanenin koleksiyonunu teşkil etmek üzere "eyâdi-i ehâli-i mezburede bulunan kütüb-i mevkufe-i mezkurenin bi't-tecessüs devşirilmesi" istemekte ve gerekli görülen diğer kitapların tanzim edilerek gönderileceğini bildirmektedir.¹⁶⁷ Kütüphaneye münasip bir yer bulunmuş ve hazine-i hümayundan bir miktar kitap seçilerek hazırlanmıştır.¹⁶⁸ Ancak II. Mahmud bu teşebbüsünü tamamlayamamış, Sultan Abdülmecid 1262 (1846) tarihinde bu kütüphanenin kuruluşunu gerçekleştirebilmiştir.¹⁶⁹ Kütüphanede 3.000'in üzerinde

163 Yahya Mahmud es-Sâ'âtî, *Vad'iyyetü'l-Mahrutâti fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Su'udiyye ilâ Âm 1408*, Riyad 1993, s. 18; Nasır Abdullah Sultan el-Berekâtî, a.g.m. s. 327. Mehmed Rüşdi Paşa, Tâ'if'te de Abdullah b. Abbas Mescidi'nin yanında bir kütüphane yaptırmıştır. Abdullah b. Abbas Kütüphanesi diye adlandırılan bu kütüphanedeki kitapların çoğu görevlilerin ihmalinden dolayı zaman içinde kaybolmuştur. Bkz. Yahya Mahmud Sâ'âtî, a.g.m. s. 18-19; Abdullah Abdülcebbar, *et-Tayyârâtü'l-Edebiyyeti'l-Hadise fi Kalbi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*, Kahire 1959, s. 191.

164 ŞS. Evkaf-ı Hümayun 629, s. 117b-120a.

165 XX. Asrın başında Mekke'yi ziyaret eden Mısırlı Betenûnî de bu şehirde önemli bir kütüphâne bulunmadığından söz eder. Bkz: Muhammed Lebib el-Betenûnî, *er-Rihletü'l-Hicaziyye*, Kairo 1329, s. 52.

166 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 82.

167 BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 82.

168 BOA. A. AMD. 1246/85.

169 Kütüphâne Zemzem Kuyusu'nun yanında bulunan Abbasi Halifesi el-Mehdi'nin (öl. 169/785) yaptırdığı kubbeli binada te'sis edilmiştir. Memlûklüler döneminde de bu binada bir kütüphane bulunduğu bilinmektedir. (Bkz. Halid Muhsin Hassan el-Câbirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilale'l-Asri'l-Memlûkî*, London 2005, s. 300) Mustafa İşkî Efendi 1262 (1846) yılı hadisâtını zikrederken bu kütüphaneden de şöyle bahseder: "Derûn-ı Harem-i İllâhî'de mevcûd iki aded kubbenin biri, taraf-ı eşref-i mülûkânenen vürûd eden enfes-i nefâyis kütüb ve emîn-i kütüb bâ-irâde-i şehriyârî

kitap bulunmaktaydı.¹⁷⁰

Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında bu kütüphanelerdeki kitaplar iç karışıklıklardan dolayı büyük zarar görmüş; birçok değerli yazma eser Batı kütüphanelerine gitmiş ve durum XX. asrın başlarında da sürmüştür.¹⁷¹

Bütün bunlara rağmen bazı araştırmacılar Osmanlıların bu bölgedeki kitapları İstanbul'a götürdüklerini veya götürmeye çalıştıklarını, hatta vakıf kütüphanelerini bile yağmaladıklarını¹⁷² söyleyebilmektedirler. Abdüllatif Duhayş'a göre, "Osmanlılar Suriye'den çekilmeye başladıklarında Medine'den Şam'a getirdikleri yazmaların değerlilerini İstanbul'a götürüp diğerlerini yerlerinde bıraktılar. İstanbul'a götürülen kitaplar Topkapı Sarayı'na konuldu. Ali b. Emir Hüseyin I. Dünya Savaşı'nın sonlarında Medine'den, özellikle de Osmaniye Kütüphanesi'nden

---

Mekke-i mükerreme'ye kütübhaneye vaz'ı için mezbûr kubbe tahliye olunarak ve derûn-ı kubbe termim ve taslih ve berâ-yı kütüb kafesler i'mâl olunup vaz' olunmuşdur". *Tâ'tir*, c. III, s. 224b. (Bu konudaki birkaç belge için bkz. BOA. A. AMD. 1249/28; BOA. Evkaf 12.420) Bazı belgelerden öğrendiğimize göre, bu kütüphaneye Sultan Abdülmecid tarafından değişik zamanlarda kitap gönderilmiştir. Kütüphaneye binası hazırlanmadan önce 216 kitap gönderildiğini görmekteyiz: "Bâ-emr-i hümayun hazine-i hümayunda mevcut olan kütüb-i mütenevvi'a-i nefiseden ifrâz olunup Mekke-i mükerreme'ye irsâl olunmak için Bâb-ı âli'ye teslim olunan kütüb-i mütenevvi'anın mikdarı". (VGMA. Sultan Mecid Ahkâmı, s. 997-999). 1264 yılında da Cidde valisinin müracaatı üzerine "talebe-i ulûmun" ihtiyaç duydukları bazı kitaplar gönderilmiştir. (BOA. İrade-Mesâ'il-i Mühimme 572; 592). Mekke şeriflerinden Abdülmuttalib b. Gâlib de bu kütüphaneye 591 cilt kitap vakfetmiştir (Bu kitapların 21 Zilhicce 1278/19 Haziran 1862 tarihli kataloğu için bkz: BOA. EV. 32 721). 1278 (1862) yılında Ka'beyi sel bastığında kütüphaneye büyük zarar görmüştür. Bu yüzden kütüphanenin başka emin bir yere nakli için bazı teşebbüslerde bulunulmuşsa da (BOA. Ayniyat 873, s. 156; Ayniyat 875, s. 36) bu ancak 1301 (1884) yılında mümkün olabilmıştır ve "müdiriyyet dâiresinin Harem-i şerif'e nâzır olan büyük bir odası kütüphaneye" haline getirilmiştir. (BOA. Y. PRK. UM. 5/60). Kütüphanenin XX. yüzyılda geçirdiği değişiklikler için bkz: Muhammed b. Abdullah Bâ-Cûde, *Nesrül-Kalem fi Tarihi Mektebeti'l-Harem*, Riyad 2002.

170 Abdullah Abdülcebbar, *et-Tayyârâtü'l-Edebiyyeti'l-Hadise fi Kalbi'l-Cezireti'l-Arabiyye*, Kahire 1959, s. 188. İlerleyen yıllarda kütüphanenin koleksiyonu oldukça zenginleşmiş olmalıdır ki 1304 Yılında Mekke'ye gönderilen bir mücellid bu kütüphaneye ait 627 cilt kitap ciltlemiş ve 2525 aded de kitap muhafazası tamir etmiştir. (BOA. İrade-Şura-yı Devlet 5057).

171 Abbas Saleh Tashkandy, *A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of Arif Hikmat in Madine, Saudi Arabia*, basılmamış doktora tezi, University of Pittsburgh 1974, s. 20.

172 Yahya Mahmud es-Sâ'atî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988 s. 176.

İstanbul'a gönderilen değerli yazmaları geri almak için teşebbüste bulunduysa da bir netice alamadı. Şam'da bırakılan yazmaların akibetini öğrenmek için şehrin yetkililerine yazınca, bunların da seller dolayısıyla ve I. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen karışıklıklarda yağmaya uğrayarak yok olduğunu öğrendi".¹⁷³ Muhammed el-İd el-Hatravî ise "Osmanlıların Hicaz'daki hâkimiyetlerinin sonlarına doğru, 1334 (1916) yılında Medine'de Ravza-i Mutahhara'daki değerli eşyaları İstanbul'a gönderdiler."¹⁷⁴ Arif Hikmet Kütüphanesi'nin koleksiyonunu da, İstanbul'a nakletmeye bir hazırlık olsun diye Şam'a getirdiler. Ancak I. Dünya Savaşı dolayısıyla yollar kapanınca kitaplar Şam'da kaldı. 1337 (1919) yılında ise bu kitaplar Medine'ye geri gönderildi. Ancak Şam'da Sultan Selim Tekkesi'nde muhafaza edilen bu kitapların bir kısmı su basması dolayısıyla zarar görmüştü",¹⁷⁵ demektedir.

Kudüs'teki Mescid-i Aksa Kütüphanesi'nin zengin koleksiyonu da zaman içinde büyük kayıplara uğramıştır. İshak Musa el-Hüseynî bu konuda şöyle demek-

173 Abdüllatif Abdullah b. Düheyş, "Mektebâtü'l-Medineti'l-Münevvere fi'l-Ahdi'l-Osmani", *Mecelletü Külliyyeti's-Serî'ati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, c. III/3, Mekke 1397-1398, s. 12-13; Abdul Latif Abdullah bin Dohaish, "Libraries of Madina-al-Munawwara (During The Ottoman Period)", *Pakistan Library Bulletin*, c. 11/1-2, Karachi 1980, s. 9. Düheyş'in, her iki makalede de Şeyhülislâm Ârif Hikmet Kütüphanesi'nin, yağmadan kurtarılması ve güvenliğinin sağlanması için yapılan teşebbüsü yanlış değerlendirdiği görülüyor.

174 Receb 1335 (Mayıs 1917) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre, Osmanlılar yağmalanmasından korktukları için, Hücre-i Nebeviyye'deki mukaddes emanetleri ve Osmanlı sultanlarının göndermiş oldukları bazı eşyalarla mushafları İstanbul'a getirtmişlerdir. Bkz: Süheyl Sapan, "Emânâtü'l-Menküle mine'l-Hücreti'n-Nebeviyye ila İstanbul", *Mecelletü Merkezi Buhûsi ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere* c. 2, Medine, 2002 s. 11-40. 27 Zilhicce 1326 tarihli bir belgede bu mushafları ve eşyayı daha önce Medine'ye hangi sultanların gönderdikleri kayıtlıdır. Bkz: Süheyl Sapan, "Mukteniyâtu'l-Hücreti'n-Nebeviyyeti's-Serîfeti bi-mucibi Takriri Osmanî 'âm 1326 H.", *Mecelletü Merkezi Buhûsi ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere* c. 1, Medine 2002, s. 47-97. Haziran 1805'te Suud b. Abdülaziz'in Medine'yi işgalinde Hücre-i Nebeviyye'deki kıymetli eşya ve kitapların yağmalanması için bkz. Hamd b. Abdullah el-Ankarî, *Mektebâtü'd-Devleti's-Suudiyyeti'l-Ulâ el-Mahtûta, Dirâsetün Tablîliyyetün li-Avâmîli İntikalîha ve İndirâsîhâ Ba'de Sukuti'd-Der'îyye*, Riyad 2009, s. 44-46. Fahreddin Paşa'nın çekilmesinden sonra Medine-i Münevvere'ye giren Suudî kuvvetlerinin Ravza-i Mutahhara'daki mücevher ve kıymetli eşyaları yağmalamasıyla ilgili iddialar için bkz. Muhammed Hüseyin Zeydân, "el-Vesâ'ik Tetekellem", *ed-Dâre*, c. I/1, Riyad 1975, s. 184-191.

175 Şihâbüddin Ebi's-Senâ Mahmud b. Abdullah el-Âlûsî, *Ârif Hikmet Hayâtuhu ve Me'âsirühu*, yay. haz. Muhammed el-İd el-Hatravî, Beyrut 1983, s. 40.

tedir: “Batılı kitap tüccarları sultanların, emirlerin ve soyluların vakfettikleri değerli kitaplara saldırdılar ve halkımızın gafleti dolayısıyla bunları memleketlerine götürdüler. Heidelberg Üniversitesi’nde sandıklar dolusu Mescid-i Aksa’nın mühürüyle mühürlenmiş kitap vardır. Değerli mirasımızdan Avrupa’ya ve Amerika’ya götürdükleri de cabası”.¹⁷⁶

İstanbul’a Arap Ülkelerinden ve İran’dan Gelen Yazmalar

Çeşitli Arap memleketlerinden özellikle de Mısır’dan İstanbul’daki sahaflarda satılmak üzere çok sayıda kitap getirilmekteydi. Kahire, Halep ve Şam gibi şehirlerin; hem devlet adamları hem de kitap meraklıları ve ulemâ için kitap temininde önemli bir yeri vardı. Öldüğünde geride 10.000 cildlik bir koleksiyon bıraktığı nakledilen¹⁷⁷ Molla Fenârî, muhtemelen kütüphânesini, Mısır’a yaptığı ilmî seyahatlerle zenginleştirmişti.¹⁷⁸ Kâtib Çelebi, Halep’te ikameti esnâsında bu şehirdeki sahaf dükkânlarını dolaşarak *Kesfû’z-Zünûn* adlı eserinin telifine başladığını söyler.¹⁷⁹ Ayrıca bu ülkelere giden bazı görevlilerin de özellikle Saray Kütüphanesi ve bazı devlet adamlarının özel kütüphaneleri için kitap satın aldıkları bilinmektedir. 27 Şaban 996 (22 Temmuz 1588) tarihli bir hükümde Mekke-i mükerreme kadısı iken vefat eden Mirza Mahdum’dan bahsedilirken, Mısır’da bulunan eşyası arasında saray için satın aldığı bazı kitapların olduğu belirtilmektedir. (“hâl-i hayatında hâssa-i hümayunumuz için bazı kitaplar satın alup...”).¹⁸⁰

Kudüs’teki Hâlidî Âilesi mensupları XVIII. yüzyılın başlarından itibaren böyle bir ticârî faaliyetin içindeydiler ve Kahire’den satın aldıkları birçok kitabı İstanbul’da satmışlardı.¹⁸¹

176 Abdülcélil Hasan Abdülmehdi, *el-Hareketü’l-Fikriyye fi Zilli’l-Mescidi’l-Aksa fi’l-Asreyni’l-Eyyubî ve’l-Memlûkî*, Amman 1980, s. 266.

177 *Şaka’ik*, s. 25. Bu devir için oldukça büyük bir rakam olduğundan ihtiyatla kabul etmek gerekir.

178 Molla Fenârî’nin kütüphânesinden çıkan bazı kitaplar bugün Veliyüddin Efendi Kütüphânesi’nde bulunmaktadır. Bkz. S. Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 3.

179 “Haleb’de ikamet esnasında şehrin sahaf dükkânınınun kitâbları görölüp ilhâm-ı ilâhî ile esâmî-i kütüb tahririne şüru’ olundu”. Fikret Sarıcaoğlu, “Kâtib Çelebi’nin Otobi-yografileri”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 37, İstanbul 2001-2002, s. 309.

180 BOA. Mühimme 64, s. 11.

181 Lawrence I. Conrad, “The Khalidî Library”, *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yayına hazırlayanlar : Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 196.

İstanbul kütüphanelerinde bulunan Kahire'deki birkaç vakıf kütüphanesine âit yazma eser büyük bir ihtimalle bu şekilde satın alınan kitaplardır. Âit oldukları vakıf kütüphanesi yok olmuş bulunan yazma eserler de satın alınıp vakfedilebiliyordu. Bugün İslâm dünyasındaki vakıf kütüphanelere âit vakıf mührünü taşıyan çok az sayıdaki eser de bu bölgelerde görev yapan idarecilerin veya ulemânın kitap çarşılarından satın aldıkları eserler veya bu ülkelerden kitap tâcirleri tarafından İstanbul'a getirilerek Sahaflar Çarşısı'nda satılan kitaplardır. Meselâ İran'daki iç karışıklıklar sırasında birçok değerli kitabın bu ülkeden çıkarılarak İstanbul'a getirildiğini ve sahaflarda satıldığını XVIII. asrın sonlarında İstanbul'da bulunan İngiliz elçiliği rahibi Dr. Jacques Dallaway söylemektedir.¹⁸²

Saray Kütüphanesi'nin XV-XVI. asırlarda zenginleşmesinde müslüman devletlerle yapılan savaşların önemli bir yeri vardır. Osmanlı sultanları fethettikleri müslüman ülkelerdeki vakıf kütüphanelerini yeni düzenlemeler de yaparak yerlerinde bırakmışlarsa da fethedilen bölgelerin beylerinin ve hükümdarlarının özel kütüphanelerinde bulunan kitapları, ganimet sayıldıkları için, ele geçirilen diğer eşya ile birlikte İstanbul'a getirmişlerdir. İstanbul'a gelen sanat değeri yüksek ve eski tarihli yazmaların büyük bölümü savaşlar sonrasında mağlup olan hükümdarın hazinesiyle birlikte ganimet olarak gelen, bu hükümdarların özel kütüphanelerine âit kitaplardır. Çaldıran Savaşı sonrasında Safevî hükümdarlarının ve beylerinin¹⁸³ Mısır'ın fethinde Memlûk sultanlarının hususi kütüphanelerinin¹⁸⁴ Otlukbeli Savaşı'ndan sonra da Uzun Hasan'ın kitaplarının¹⁸⁵ İstanbul'a getirildiği ve Saray Kütüphanesi'ne konulduğunu biliyoruz.¹⁸⁶ Bu koleksiyonlara âit kitapların çoğunu bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulmak mümkündür.

Ünlü müsteşrik Hellmut Ritter'in Hoca Şerefeddin'e [Yaltkaya] "Bütün bu kitapları nasıl topladınız" diye sorduğunda "bi's-seyf" yani kılıçla şeklinde aldığı

182 *Constantinople Ancienne et Modern, et Description des Côtes et Isles de l'Archipel et de la Troade*, traduit de l'Anglais par André Morellet, tome premier, Paris 1797, s. 128.

183 Lâle Uluç, *Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar. XVI. Yüzyıl Şiraz Elyazmaları*, İstanbul 2006, s. 477.

184 Barbara Fleming, "Memlûk Saray ve Garnizonlarında Edebî Faaliyetler", çev. Cengiz Tomar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 12, İstanbul 2005, s. 209-220.

185 Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948, s. 99.

186 İstanbul'a getirilen Farsça eserler ve getiriliş yolları şu makalede detaylı bir şekilde ele alınmıştır: Osman G. Özgüdenli, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 27, no. 43, Ankara 2008, s. 29-30;34-37.

cevap, bu hususa işaret etmektedir. Mâlesef, Osmanlıların vakıf kütüphaneleri yağmaladıklarını iddia eden bazı araştırmacılar, iddialarını kuvvetlendirmek için bu anektodu Ritter'in eklediği "Aslında bu tek yol değildir. Bu eserlerin çoğu kitap meraklıları tarafından satın alınmış veya kendilerine hediye olarak verilmiştir" şeklindeki açıklamayı zikretmeden kullanmaktadırlar.¹⁸⁷ Ritter, İstanbul kütüphanelerindeki kitapların nereden geldiğine dâir bir araştırma yapmadığını, böyle bir araştırmanın oldukça güç olacağını, ancak şimdye kadar gördükleri eserlerden çok azının İslâm dünyasındaki diğer kütüphanelere âit olduklarına dâir bir ipucu taşıdığını söylemekte ve birkaç örnek vermektedir.¹⁸⁸

İstanbul kütüphanelerinin koleksiyonlarının oluşmasında özellikle doğudan gelen elçilerin hediye olarak getirdikleri kitapların önemli bir yeri vardı. Safevî hükümdarlarından gelen elçilerin yanında, yine bu ülkeden kaçıp da Osmanlılara iltica eden bazı şehzâdelerin ve devlet adamlarının da beraberlerinde hediye olarak birçok değerli kitap getirdiklerini görmekteyiz.¹⁸⁹

Vakıf kütüphanelere âit kitaplar da yağmalanarak İstanbul'a getirilmiş olsaydı bugün birçok kütüphanede bu eserlerden yüzlercesini bulmak gerekirdi. Bu yapılmadıkça Osmanlıların İslâm dünyasındaki vakıf kütüphaneleri yağmaladıkları büyük bir iftira olmaktan öteye geçemeyecektir.

Arap Ülkelerindeki vakıf kütüphanelerin koleksiyonları ne oldu?

Arap topraklarındaki vakıf kütüphaneler en önemli kayıplarını Osmanlı öncesinde vermişlerdir. Maalesef çok zengin bir kültür mirasını ihtiva eden İslâm dünyasındaki kütüphanelerin büyük bir kısmı başta Haçlılar¹⁹⁰ olmak üzere Moğollar¹⁹¹ ve Sicilya'da

187 Hellmut Ritter, "Autographs in Turkish Libraries", *Oriens*, c. VI/1, Leiden 1953, s. 65.

188 H. Ritter, a.g.m. s. 65-66.

189 Özellikle cülus tebriklerinde gönderilen hediyeler arasında çok sayıda yazma eser de yer almaktaydı. Seyyid Lokman'ın naklettiğine göre Tokmak Han, III. Murad'a Firdevsî'nin *Şehnâme'si* ile altmıştan fazla Farsça divan göndermişti. Bkz: Lâle Uluç, *a.g.e.* s. 482. Bu tür hediyelerle ilgili olarak ayrıca bkz: *Aynı eser*, s. 486-503; Aynı müellif, "Ottoman Book Collectors and Illustrated Sixteenth Century Shiraz Manuscripts", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* no. 87-88 (Aix-en-Provence 1999), s. 91-96; Aynı müellif, "Vezir-i Azam Sinan Paşadan Gelen Kitabdır-sene 999", *Gelenek, Kimlik-Birleşim: Kültürel Kesimeşeler ve Sanat (Prof. Dr. Günsel Renda'ya Armağan)*, Ankara 2011, s. 245-247; Ebulfez Rahimov, "Safevîlerin Türkiye'ye Hediye Gönderdiği Kitaplar", *Türk Kültürü*, c. XXXIII, no. 386 (Ankara 1995), s. 344-352; Özgüdenli, a.g.m. s. 35-36.

190 Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *IC*, c. III/2 (1929), s. 237; Nina Jidejian, *Tripoli Through the Ages*, Beirut 1980, s. 48.

191 Nakib Nakavî, "Seyrî der-Kitâbhanehâ-yı İslâmî", *Mişkât*, no. 21 (Meşhed 1367/1989), s. 158-164.

barbarlar, İspanya'da da katolik krallar ve din adamları.¹⁹² mezhep farklılığı dolayısıyla da bazı müslüman hükümdarlar tarafından tahrip edilmiş;¹⁹³ tabii âfetlerde bir kısmı yok olmuş¹⁹⁴ ve Osmanlı Devleti'nin kurulduğu döneme, kaynakların zikrettikleri birkaç milyon civarındaki eserden çok azı ulaşabilmiştir.¹⁹⁵ Bunların da önemli bir kısmı Batılı devletlerin sömürgesi haline gelen İslâm ülkelerinde yok olmuştur.¹⁹⁶

İslâm kültür merkezlerinden Kahire, Halep ve Şam gibi şehirlerde mevcut vakıf kütüphanelerdeki ve özel koleksiyondaki kitapların kaybındaki en önemli etken bu kitapların ticarî faaliyetlere konu olmalarıdır. Osmanlı öncesi ve sonrasında Avrupalı misyonerler, bilim adamları, kitap meraklıları, tüccârlar ve konsolosluk mensupları ülkelerindeki kütüphanelere yazma eser kazandırabilmek için yoğun bir faaliyet içine girmişler ve binlerce yazma eseri çeşitli yollarla ülkelere götürmüşlerdir. Bu tür faaliyetlere İstanbul bile sahne olmuştur.¹⁹⁷ Avrupa ve Amerika'daki sayıları 80.000-100.000 arasında olduğu tahmin edilen yazma eser¹⁹⁸ bu faaliyetler sonucu buldukları ülkelerin kütüphanelerinden çıkartılarak¹⁹⁹ veya kitap çarşılarından satın alınarak yabancı ülkelere götürülmüştür. Yukarıda belirtildiği gibi, yabancılar bu faaliyetlerini gerçekleştirirken bu eserlerin kıymetini takdir edemeyen ve para hırsına kapılmış yerli halktan da büyük destek görmüşlerdir.²⁰⁰ İstanbul'un aksine diğer Arap topraklarındaki kütüphanelerdeki vakıf kitapları korumak için vakıf müessesesinin getirdiği dinî müeyyideler yeterli

192 Elmer D. Johnson, *A History of Libraries in the Western World*, New York 1965, s. 95-97; Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 192.

193 S. R. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL*, c. 51. (1934-1935), s. 83-113.

194 Yahya Mahmud es-Sâ'atî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-Arabîyye*, Riyad 1988 s. 172-174.

195 Abdülcebbâr Abdurrahmân, "Teskîbü't-Turâsi'l-Arabîyyi'l-Mahtut ile'l-Mektebeti'l-Avrubîyyeti ve'l-Amerîkiyye", *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Turâs*, c. VIII/31, Dubai 2000, s. 56-57.

196 İzzüddin bin Zuğaybe, "Rahîlü'l-Mahtûtât. el-Mevtû'l-Masnû' bi-Eydînâ ve Eydi Ğayrinâ", *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Turâs*, c. XVI, no. 64, Dubai 2009, s. 4-5.

197 Bu konudaki yabancıların faaliyetleriyle ilgili olarak bkz: İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahâflık ve Sahâflar*, İstanbul 2013, s. 99-108.

198 Abdülcebbâr Abdurrahmân, "Teskîbü't-Turâsi'l-Arabîyyi'l-Mahtut ile'l-Mektebeti'l-Avrubîyyeti ve'l-Amerîkiyye", *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Turâs*, c. VIII/31, Dubai 2000, s. 50.

199 Yabancılar önemli eserlere ulaşabilmek için meşru yollar dışında meşru olmayan yolları da denemişler, para hırsına kapılmış yerli ortaklarının yardımıyla da vakıf kütüphanelerinin birçok değerli kitaplarını elde ederek ülkelere göndermişlerdir.

200 Abdülcebbâr Abdurrahmân, bu konuda birçok örnek vermektedir. Bkz. a.g.m. s. 58-62.

olmamış,²⁰¹ bu kütüphanelere ait vakıf kitaplar yukarıda belirttiğimiz gibi, çarşı-pazarda serbestçe alınıp satılabilmektedir.

Ayrıca bazı koleksiyonların da sahipleri tarafından çeşitli Batı ülkelerine götürülerek satıldığını biliyoruz. Hicazlı Emin b. Hüseyin Hulvânî 1883 yılında nadir eserlerden oluşan zengin bir koleksiyonu Hollanda'ya götürerek Brill Yayınevi'ne satmıştır. Bu kitapların bir kısmı Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ne, bir kısmı da Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Garret Bölümü'ne gitmiştir.²⁰² Lübnanlı Murad el-Barudî de zengin kütüphanesini bazı müsteşriklere ve Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'ne satmıştır.²⁰³ Batılılara kitap satımının XX. asrın ilk yarısında da devam ettiğini görüyoruz. New York Public Library'deki sanat değeri yüksek ve eski tarihli yazmaların hemen hemen hepsi 1900-1950 yılları arasında İslâm ülkelerindeki bazı kitap tüccarlarından satın alınmıştır.²⁰⁴

Arap dünyasındaki yazma eserlerin ne olduğu konusunda en özlü tesbit Suudlu bir araştırmacı olan Muhammed Mâhir Hammâde tarafından yapılmıştır:

Arap âlemindeki cehâlet, tefrika, ilmi hayattaki durgunluk ve lakaytlık dolayısıyla insanların büyük bir kısmı yazma eserlerin yok olması, çalınması, yanması, konsolosluk mensuplarınca ve misyonerlerce alıp götürülmesine bir tepki göstermediler. Filhakika birçok kişi bu eserlerin Batı dünyasına götürülmesinde, ufak bir menfaat karşılığında yardımcı oldular.²⁰⁵

201 Lawrence I. Conrad, "The Khalidi Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yay. haz. Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 208.

202 Philip K. Hitti-Nabih Amin Faris-Butrus Abd-al-Malik, *Descriptive Catalogue of the Garret Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library*, Princeton 1938, s. III; Barbara Schmitz ve dğr., *Islamic Manuscripts in the New York Public Library*, New York 1992, s. XVIII; Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 220.

203 Philip K. Hitti, a.g.e. s. III; Stephan Roman, a.g.e. s. 219-220.

204 Donald F. Anderle-Robert Rainwater, "The Collection", *Islamic Manuscripts in the New York Public Library*, yay. haz. Barbara Schmitz, Oxford 1992, s. XVII-XXI.

205 *Rihletü'l-Kitâbi'l-Arabî ilâ Diyâri'l-Ġarb Fikren ve Maddeten*, Beyrut 1992, s. 260. Hammâde bu eserinde Avrupa ve Amerika'daki kütüphanelerin Arap dünyasındaki yazma eserleri ne yollarla elde ettiklerini sayısız örnekle ortaya koymaktadır. Bkz: s. 285-319.

Sonuç

Osmanlıların fethettikleri ülkelerdeki vakıf kütüphanelerini yağmaladıkları ithamının kaynağı, İbn İyâs'taki birkaç cümledir. Bilindiği gibi soylu bir Memlûk âilesine mensup olan İbn İyâs, Osmanlı karşıtı olan tutumu dolayısıyla tenkitlere uğramış ve Memlûk sonrası Osmanlı dönemi için değerli bir kaynak olarak kabul edilen eserini kullananlar da bu hususa dikkat etmişlerdir.

Ancak İbn İyâs, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'dan ayrılırken yüzlerce deve yükü kitap götürdüğünden bahsetmemekte; sadece Kahire'nin fethinden sonra meydana gelen yağmadan ve bu arada vezirlerin bazı medreselerden nefis yazma eserleri aldığından söz etmektedir.

Bu iddiaları ileri süren araştırmacılar İbn İyâs'ın naklettiklerini desteklemek için ortaya herhangi bir kanıt koyamamaktadırlar. Sadece İstanbul'daki kütüphanelerde bulunan Arapça eserlerden hareketle, İbn İyâs'ı da tahrif ederek Osmanlıların fethettikleri ülkelerdeki vakıf kütüphaneleri yağmaladıklarını söylemektedirler.

Bilindiği gibi vakıf kütüphanelerindeki kitaplar genellikle vakıf kaydı veya mührü taşımaktadır. İstanbul'a getirildiği söylenen yüz binlerce yazmada da bu tür kayıtlar olması gerekir. İstanbul kütüphanelerinde Arap ülkelerindeki medrese kütüphanelerine âit vakıf mührü veya kaydı taşıyan sadece birkaç kitap tespit edilebilmiştir. İstanbul kütüphanelerinde bu tür kayıtlar veya mühürler taşıyan binlerce kitap tespit edilmedikçe, bu iddialar bir iftira olmaktan öteye geçemeyecektir.

Osmanlıların vakfedilmiş eserler hususunda son derecede dikkatli oldukları, asırlar boyunca yaptıkları uygulamalarda görülmektedir. Osmanlılar fethettikleri ülkelerdeki hiç bir vakıf kütüphanesini İstanbul'a nakletmedikleri gibi, bu bölgelerdeki birçok şehirde zengin koleksiyonlara sahip kütüphaneler kurmuş ve elimizde mevcut belgelerden öğrendiğimize göre de bu koleksiyonların hemen hemen tamamını İstanbul'dan göndermişlerdir.

Osmanlıların vakıf eserler hususundaki hassasiyetini göstermek bakımından İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin koleksiyonlarının korunmasında gösterdikleri hassasiyete işaret edilmelidir. Bu kütüphanelerde yapılan sayımlarda bir asır içinde bile birçok kütüphaneden sadece birkaç kitap kaybolduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan Arap dünyasındaki vakıf kütüphanelerinin 30-40 yıl içinde büyük kayıplara uğradıkları ve bazen de koleksiyonlarının neredeyse tamamını yitirdikleri görülmektedir. Bu da bu bölgelerdeki halkın vakıf müessesine karşı olan tavırlarındaki zafiyeti ortaya koymaktadır.

FETHEDİLEN ARAP ÜLKELERİNDEKİ VAKIF KÜTÜPHANELERİ
OSMANLILAR TARAFINDAN YAĞMALANDI MI?

Osmanlıların İstanbul'a getirdikleri kitaplar mağlup ettikleri ülkelerin sultanlarının veya idarecilerinin özel kütüphaneleridir. Bunlar ganimet olarak kabul edildiğinden, hukuki olarak getirilmesinde bir engel yoktur. Medine'de Peygamberimizin türbesinde bulunan yazma eserler de, şehrin Vehhâbiler tarafından işgalinden önce, yağmalamadan kurtarmak için İstanbul'a getirilmiş ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ne konulmuştur. Ayrıca ulemâ sınıfına mensup kimselerin bu ülkelere seyahat edip kitap satın aldıkları bilinmektedir. Kahire, Halep ve Şam gibi şehirlerde zengin kitap çarşıları bulunmaktaydı. Bu bölgelerde görev yapan bazı devlet adamları da satın aldıkları kitaplarla oldukça zengin özel koleksiyonlar geliştirmişler ve bu koleksiyonların bir kısmı da daha sonra vakıf kütüphanesine dönüşmüştür.

Çeşitli İslâm ülkelerindeki zengin vakıf kütüphaneleri yabancı istilaları, yangın ve sel gibi tabii afetler dışında, bu kütüphanelerdeki görevlilerin ve bu kütüphanelerin bulunduğu şehir halkının ihmâl ve suistimalleri dolayısıyla özellikle Osmanlının otoritesinin zayıfladığı son dönemlerde büyük kayıplara uğramışlardır. Bu bölgelerde vakıf kitapların rahatça alınıp-satıldığına dair birçok rivâyet vardır. Batılılar yöre halklarının zaaflarından yararlanarak sayıları yüz binlere varan değerli eserleri son derecede ucuz fiyata satın alarak ülkelerine götürmüşlerdir. Bu yüzden Arap topraklarındaki vakıf kütüphanelerinin kitaplarını İstanbul'daki kütüphaneler yerine, Avrupa ve Amerika kütüphanelerinde aramak daha makul olacaktır.

Batılıların bu ülkelerden kitap satın alma yolundaki faaliyetleri hâlen devam ettiği gibi, bu ülkelere mensup kitap ticareti yapan kimselerin binlerle ifade edilen sayıdaki kitabı bizzat Batı ülkelerine götürüp sattıkları bilinmektedir.

Osmanlının son dönemlerde Halep ve Şam gibi şehirlerdeki Osmanlı valilerinin vakıf kütüphaneleri bir çatı altında toplama gayretleri sonucu vakıf kitaplarının bir bölümü kurtarılabilmiş ve daha sonra da bu kitaplar bu bölgelerde kurulan millî kütüphanelerin temelini oluşturmuştur.

Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?

Öz ■ Bu makalede, Osmanlılar tarafından fethedilen topraklardaki vakıf kütüphanelerde bulunan eserlerin, özellikle de Yavuz Sultan Selim tarafından fethi sonrasında, Kahire ve Halep gibi şehirlerdeki yazmaların İstanbul'a getirilerek bazı İstanbul kütüphanelerinin koleksiyonlarının bu eserlerle oluşturulduğu iddiası tartışılacaktır. Bu iddianın kaynağı, İbn İyâs'ın *Bedâ'ü'z-Zuhûr fî Vekâyi'î'd-Duhûr* adlı eseri olduğu için, öncelikle bu rivayet değerlendirilecek daha sonra da günümüz tarih yazımında bu iddia çerçevesinde oluşturulmuş bazı görüş ve düşünceler incelenecektir. Ayrıca İslâm ülkelerindeki zengin vakıf kütüphanelerinin son asırlarda yaşanan yabancı istilaları, yangın ve sel gibi tabii afetler dışında, bu kütüphanelerdeki görevlilerin ihmâl ve suistimalleri dolayısıyla yaşadığı kayıplar ele alınacak ve kitap ticaretinin vakıf kütüphanelerinin koleksiyonlarının yok olmasındaki rolü üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Vakıf kütüphaneler, İslâm yazmaları, kitap ticareti, kütüphane koleksiyonlarının yağmalanması.

Bibliyografya

- Abdul Latif Abdullah bin Dohaish, "Libraries of Madina-al-Munawwara (During The Ottoman Period), *Pakistan Library Bulletin*, c. 11/1-2, Karachi 1980, s. 1-12.
- Abdüllatif Abdullah b. Düheys, "Mektebâtü'l-Medineti'l-Münevvere fi'l-Ahdi'l-Osmani", *Mecelletü Külliyyeti'ş-Şerî'ati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, c. III/3, Mekke 1397-1398, s. 7-13.
- Abdülcebâr Abdurrahmân, "Tesrîbüt-Turâsi'l-Arabıyyi'l-Mahtut ile'l-Mektebeti'l-Avrubıyyeti ve'l-Amerikiyye", *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Turâs*, c. VIII/31, Dubai 2000, s. 48-66.
- Abdülcilil Hasan Abdülmehdi, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi Zilli'l-Mescidi'l-Aksa fi'l-Asreyni'l-Eyyubi ve'l-Memlûkî*, Amman 1980.
- Abdülkadir Bedran, *Münâdemetü'l-Atlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Dımaşk 1986.
- Abdullah Abdülcebâr, *et-Tayyârâtü'l-Edebiyyeti'l-Hadise fi Kalbi'l-Cezireti'l-Arabıyye*, Kahire 1959.
- Abdüllatif İbrahim, *Dirâsât fi'l-Kütüb ve'l-Mektebâti'l-İslâmiyye*, Kahire 1962.
- Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962.
- Afşar, İrec, "Fihrist-i Kitâbhâne-i Sadrüddin-i Konevi", *Tabkikât-ı İslâmi*, c. X, no. 1-2 (Tâhran 1374/1996), s. 477-502.

FETHEDİLEN ARAP ÜLKELERİNDEKİ VAKIF KÜTÜPHANELERİ
OSMANLILAR TARAFINDAN YAĞMALANDI MI?

- Allana, Ghulam Ali, "Development of Libraries During the Fatimid Caliphate in Egypt", *Sind Quarterly*, c. 14/4 (1986), s. 31-37; 51-56.
- Altun, Ara, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme", *Kütahya*, İstanbul 1981-82.
- Anameriç, Hakan, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", *VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, c. II, yay. haz. Şebnem Ercebeci, Ankara 2009. s. 555-583.
- Anderle, Donald F.-Robert Rainwater, "The Collection", *Islamic Manuscripts in the New York Public Library*, yay. haz. Barbara Schmitz, Oxford 1992, s. I-XXI.
- el-Ankarî, Hamd b. Abdullah, *Mektebâtü'd-Devleti's-Suudiyyeti'l-Ulâ el-Mahtûta, Dirâsetün Tablîliyyetün li-Avâmîli İntikalîha ve İndirâsîhâ Ba'de Sukuti'd-Der'îyye*, Riyad 2009.
- Arslan, Emir Şekip, "Mektebâtü'l-Medîneti'l-Münevvere", *Mecelletül-Mecma'i'l-İlmi'l-Arabî*, c. 25, Dımaşk 1950, s. 494-495.
- Atçeken, Zeki, "İplikçi (Altun-Aba) Medresesinin Bilinmeyen Bir Yönü ve Osmanlılar Zamanında Bakım ve Kullanılması", *Vakıflar Dergisi* XXII (1991), s. 315 -321.
- Baer, Gabriel, *Agyptian Guilds in Modern Times*, Jerusalem 1964, s. 40; Susan Jane Staffa, *Conquest and Fusion: The Social Evolution of Cairo, A. D. 642-1850*, Leiden 1977.
- Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, yay. haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2001.
- Bayraktar, Hilmi, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Elazığ 2004.
- Bayram, Mikail, "Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler", *Dünden Bugüne Konya'nın Kültür Birikimi ve Selçuk Üniversitesi*, Konya 1999, s. 1-59.
- Bilge, Mustafa L., "Ârif Hikmet Kütüphanesi", *DİA*. III, İstanbul 1991, s. 366-376;
- Böcüzâde Süleyman Sâmî, *Kuruluşundan Günümüze Isparta Tarihi*, İstanbul 1983.
- Bruinessen, Martin Van ve Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Leiden 1988.
- Burton, Richard F., *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah*, c. I, London 1855, s. 147-148.
- el-Câbirî, Halid Muhsin Hassan, *el-Hayatül-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilale'l-Asri'l-Memlûki*, London 2005.
- Can, M., "Selçuklular Devri Konya Kütüphaneleri Tarihçesi", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, c. II/1 (1986), s. 45-58.
- el-Cebertî, Abdurrahman b. Hasan *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Abbâr*, yay. haz. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, c. I, Kahire 1998.
- el-Cebertî, Abdurrahman, *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Abbâr*, c. III, yay. haz. Thomas Philip ve Moshe Perlman, Stuttgart 1994.

- Conrad, Lawrence I., "The Khalidi Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yay. haz. Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 191-209.
- Cunbur, M., "Selçuklu Devri Konya Kütüphanesi", *Selçuk Üniversitesi, Selçuk Dergisi*, c. II/1 (1986), s. 37-44.
- Çiğçi, Fâzıl, *Kastamonu Câmileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995.
- Dallaway, Jacques, *Constantinople Ancienne et Modern, et Description des Côtes et Isles de l'Archipel et de la Troade*, traduit de l'Anglais par André Morellet, tome premier, Paris 1797.
- Emecen, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.
- Erdoğan, M. Akif, "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar I", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XVIII, no. 1 (2003), s. 119-160.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 2008.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, İstanbul 2013.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 9, yay. haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul 2009.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 10, yay. haz. Kahraman, Seyit Ali -Yücel Dağlı-Robert Dankoff İstanbul 2007.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, yay. haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, c. 7, İstanbul 2003, s. 103.
- Eymen Fuad Seyyid, "İntikalü Mahtûtâtî'l-'Arabiyye ilâ Türkiyyâ ve Eserühü fi Tavtîdi's-Sıbğati'l-İslâmiyye li'l-Hilâfeti'l-Osmâniyye", *Buhûsul-Mu'temeri'd-Düvelî Havle'l-İlmi ve'l-Ma'rife fi'l-Âlemi'l-'Osmâni*, yay. haz. Salih Sa'davî, takdim: Ekmelüddin İhsanoğlu, İstanbul 2000, s. 293-302.
- Eymen Fuad Seyyid, *Dârül-Kütübî'l-Mısriyye: Târihühâ ve Tatavvuruhâ*, Kahire 1996.
- Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitâbu'l-Arabi'l-Mahtut ve İlmi'l-Mahtutât*, c. II, Kahire 1997.
- Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, c. II, İstanbul 1304.
- el-Ezber: Tarihuhu ve Tatavvuruhu*, Kahire, 1403, s. 225.
- Fitzgerald, Timothy Jude, *Ottoman Methods of Conquest: Legal Imperialism and the City of Aleppo 1480-1570*, Yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi 2009.
- Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 189.
- Fleming, Barbara, "Memlûk Saray ve Garnizonlarında Edebî Faaliyetler", çev. Cengiz Tomar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 12, İstanbul 2005, s. 209-220.
- Fuad Seyyid, "Nassâmî Kadîmânî fi i'âreti'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'bedi'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye*, c. IV/1, Kahire 1958, s. 125-133.
- Gümüsoğlu, Dursun, *Tâcül-ârifin Seyyid Ebu'l-Vefâ Menakıbnâmesi*, İstanbul 2006.

FETHEDİLEN ARAP ÜLKELERİNDEKİ VAKIF KÜTÜPHANELERİ
OSMANLILAR TARAFINDAN YAĞMALANDI MI?

- Hanna, Nelly, "Cultural life in Mamluk households (late Ottoman period)", *The Mamluks in Egyptian politics and society*, yay. haz. Thomas Philip-Ulrich Haarman, Cambridge 1998, s. 196-204.
- Hanna, Nelly, *In Praise of Books, A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, Syracuse, New York 2003.
- Hicaz Vilayeti Sâlnâmesi, Sene-i Hicriye 1305*, Mekke-i Mükerrerme.
- Hinz, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tefvik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948.
- Hitti, Philip K.-Nabih Amin Faris-Butrus Abd-al-Malik, *Descriptive Catalogue of the Garret Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library*, Princeton 1938.
- Holt, P. M., "The Study of Arabic Historians in Seventeenth Century England: The Background and the Work of Edward Pococke", *BSOAS*, c. XIX/3, London 1957, s. 444-455.
- İbn İyâs, *Bedâ'ü'z-Zuhûr fi Vekâyi'd-Duhûr*, yay. haz. Muhammed Mustafa, c. V, Kahire 1404/1984.
- İbrahim Rif'at Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Kahire 1925.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. X, no. 14 (Ankara 1981), s. 1-91.
- İzzüddin bin Zuğaybe, "Rahilü'l-Mahtûtât. el-Mevtü'l-Masnû' bi-Eydnâ ve Eydi Ğayrinâ", *Âfâku's-Sakâfeti ve't-Türâs*, c. XVI, no. 64, Dubai 2009, s. 4-5.
- Jidejian, Nina, *Tripoli Through the Ages*, Beirut 1980.
- Johnson, Elmer D., *A History of Libraries in the Western World*, New York 1965.
- Kâmil el-Bâlî el-Halebî eş-Şehir bi'l-Ğazzî, *Kitabu Nehri'z-Zeheb fi Târihi Haleb*, c. I, Haleb 1991.
- Karaöz, Sadık, *Manisa İli Kütüphaneleri*, Manisa 1974.
- Kayaoğlu, İsmet, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfı", *X. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. III, Ankara 1991, s. 1041-1047.
- Kemikli, Bilal, "Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi'nin Vakfı ve Medine-i Münevverede Tesis Ettiği Kütüphanesi", *Revak*, no. 5, Sivas 1994, s. 51-58.
- Kemikli, Bilal, *Şâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi, Hayâtı-Eserleri-Şiirleri*, Ankara 2003.
- Kucur, Sadi S., *Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları-Vakfiyelere Göre-* Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 1993.
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, c. 1, Ankara 1969.
- Kutbuddin el-Hanefî, *Tarihü'l-Kutbî*, Mekke 1950.

- Kutbüddin Nehrevâli, *Kitâbu'l-İ'lâm bi-A'lâmi Beyti'llâhi'l-Harâm*, haz. Wüstenfeld, Göttingen 1274.
- Laidlaw, Christine, *The British in The Levant, Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, London 2010.
- Lane, Edward William, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt During the Years 1833, -34, and -35, Partly From Notes Made During a Former Visit to that Country in the Years 1825. -26, -27, and -28 by Edward William Lane*, London 1860.
- Liebreuz, Boris, "The Library of Ahmad al-Rabbat. Books and their Audience in 12th to 13th/18th to 19th Century Syria", *Marginal Perspectives on Early Modern Ottoman Culture: Missionaries, Travellers, Booksellers*, yay. haz. Ralf Elger- Ute Pietruschka, Halle (Saale) 2013, s. 17-59.
- MacKay, Pierre A., "The Manuscripts of the *Seyahatnâme* of Evliya Çelebi, Part I: the Archetype", *Der Islam*, c. LII/2, Berlin 1975, s. 278-298.
- Mackensen, S. R. "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL*, c. 51. (1934-1935), s. 83-113.
- Mahmud Fahûrî, "el-Mektebât fi Haleb mine'l-Asri'l-'Osmanî ile'l-Yevm", *Âdiyâtü Haleb*, c. 8-9, Haleb 1998, s. 365-372.
- Makâlatu'l-Allâme ed-Doktor Mahmud Muhammed et-Tanâhî*, Kısmü'l-Evvel, Beyrut 2003.
- Meshal, Reem, "Antagonistic Sharî'as and the Construction of Orthodoxy in Sixteenth-Century Ottoman Cairo", *Journal of Islamic Studies*, c. 21/2, Oxford 2010, s. 183-212.
- Miklós, Maróth, "The Library of Sultan Bayezid II", *Irano-Turkic Cultural Contacts*, yayına haz: Eva M. Jeremiàs, Piliscsaba, 2003, s. 11-132.
- Muhammed Ali Fehim Beyyumi, *Muhassasatü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn fi Mısr ibâne'l-Asri'l-Osmanî: 923-1220 h/1517-1805 m.*, Kahire 2001.
- Muhammed b. Abdullah Bâ-Cûde, *Nesrül-Kalem fi Tarihi Mektebeti'l-Harem*, Riyad 2002.
- Muhammed Bessâm el-Îş, "*Dımaşk Beyne'l-Mâzi ve'l-Hâzır*", Dımaşk 2006.
- Muhammed Es'ad Talas, "el-Mahtûtât ve Hazâ'inühâ fi Haleb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. I/1, Kahire 1955, s. 8-36.
- Muhammed Hüseyin Zeydân, "el-Vesâ'ik Tetekellem", *ed-Dâre*, c. I/1, Riyad 1975, s. 160-193.
- Muhammed Kürd Ali, "el-Kütüb ve'l-Mekâtib fi'ş-Şâm, Akdemü'l-Hazâ'in ve Enfesü'l-Kütüb", *el-Muktataf* 74/5, Beyrut 1929, s. 505-512.
- Muhammed Kürd Ali, "Mesâ'ibü'l-Kütüb ve'l-Mekâtib fi'ş-Şâm", *el-Muktataf* 74/4, Beyrut 1929, s. 385-388.

FETHEDİLEN ARAP ÜLKELERİNDEKİ VAKIF KÜTÜPHANELERİ
OSMANLILAR TARAFINDAN YAĞMALANDI MI?

- Muhammed Kürd Ali, *Kitabu Hitatîş-Şâm*, c. VI, Dımaşk 1928.
- Muhammed Lebib el-Betenûnî, *er-Rihletül-Hicaziyye*, Kairo 1329.
- Muhammed Mâhir Hammâde, *Rihletül-Kitâbi'l-Arabî ilâ Diyârî'l-Ğarb Fikren ve Mad-detên*, Beyrut 1992.
- Muhammed Mutî' Hâfız, *el-Medresetül-Ömeriyye bi-Dımaşk ve Fezâ'ilü Müessisihâ Ebu Ömer Muhammed b. Ahmed el-Makdisî es-Sâlihî*, Dımaşk 2005.
- Mustafa İşkî Efendi, *Tâîr*, c. III, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.Y. 1490.
- Nakib Nakavî, "Seyrî der-Kitâbhanehâ-yı İslâmî", *Mişkât*, no. 21 (Meşhed 1367/1989), s. 158-164.
- Nasır Abdullah Osman, *Kable en Ye'tî'l-Ğarb: el-Hareketül-İlmiyye fî Mısr fî'l-Karnî's-Sâbi'aşer*, Kahire 2006.
- Nasır Abdullah Sultan el-Berekâtî, "et-Tatavvuru't-Tarihî li-Mektebeti'l-Haremî'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf", *el-'Usûr*, c. II/2, Riyad 1987, s. 321-334.
- Özgüdenli, Osman G., "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 27, no. 43, Ankara 2008, s. 1-75.
- Özgüdenli, Osman G., "Şeyh Saftu'd-dîn Erdebilî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 10, İstanbul 2001, s. 43-56.
- Petry, Carl F., *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton 1981.
- Pinto, Olga, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *IC*, c. III/2 (1929), s. 210-243.
- Rahimov, Ebulfez, "Safevîlerin Türkiye'ye Hediye Gönderdiği Kitaplar", *Türk Kültürü*, c. XXXIII, no. 386 (Ankara 1995), s. 344-352.
- Raymond, André, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, c. I, Damas 1973.
- Richard, Francis, "Lecteurs ottomans de manuscrits persans au XVIIIe siècle", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 79-83.
- Ritter, Hellmut, "Autographs in Turkish Libraries", *Oriens*, c. VI/1, Leiden 1953, s. 63-90.
- Roman, Stephan, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990.
- Şaban Abdülaziz Halife, "Evvelü Lâ'ihatın li-Dâri'l-Kütübî'l-Mısrıyye: Safhatün Meçhûletün Fi Tarihi Mektebeti'l-Arabiyye", *Mecelletül-Mektebâti ve'l-Ma'lûmâtî'l-Arabiyye*, c. III/4, Kahire 1403, s. 6-81.
- Sapan, Süheyl, "Emânâtül-Menkûle mine'l-Hücretî'n-Nebeviyye ila İstanbul", *Mecelletü Merkezi Buhûsi ve Dirâsâtî'l-Medîneti'l-Münevver* c. 2, Medine, 2002, s. 11-40.
- Sapan, Süheyl, "Mukteniyâtul-Hücretî'n-Nebeviyyeti'ş-Şerîfeti bi-mucibi Tâkriri Osmanî 'âm 1326 H.", *Mecelletü Merkezi Buhûsi ve Dirâsâtî'l-Medîneti'l-Münevver* c. 1, Medine 2002, s. 47-97.

- Sarıcaoğlu, Fikret, “Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 37, İstanbul 2001-2002, s. 297-319.
- Sema Zeki el-Mehâsinî, “Dârü'l-Kütübî'l-Vataniyyeti'z-Zâhiriyye fi Dımaşk”, *Mecelletü'l-Mektebât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Arabiyye*, c. III/3, London 1983, s. 102-126.
- es-Seyyid es-Seyyid en-Neşşâr, *Dirâsât fi Târihi'l-Kütüb ve'l-Mektebât*, Dârü's-Sekâfeti'l-İlmiyye, [t.y.].
- es-Seyyid es-Seyyid en-Neşşâr, *Târihü'l-Mektebât fi Mısır, el-Asru'l-Memlûkî*, Kahire 1993.
- Şeyhülislâm ve'l-İmâmü'l-Hümâm el-Müverrihü'l-Mısırî eş-Şeyh Muhammed b. Ebi's-Sürûr el-Bekrî es-Siddikî, *Nusratu eblî'l-İmân bi-Devleti âli 'Osmân*, yay. haz. Selim Ebu Câbir, Akademiyetü'l-Kasimî 2012.
- Shivtiel, Avihei, “The Arabic Manuscripts at the University of Cambridge and Position of the Cairo Genizah Documents among other Collections”, *From Codicology to Technology, Islamic Manuscripts and their Place in Scholarship*, yay. haz. Stefanie Brinkman-Beate Wiesmüller, Berlin 2009.
- Şihâbüddin Ebi's-Senâ Mahmud b. Abdullah el-Âlûsî, *Ârif Hikmet Hayâtuhu ve Me'âsirühu*, yay. haz. Muhammed el-'Id el-Hatravî, Beyrut 1983.
- Soysal, Özer, *Türk Kütüphaneciliği*, c. IV, Ankara 1999.
- Spies, O., “Die Bibliotheken des Hidschas, *ZDMG*. 90 (1936), s. 96-98.
- Süheyl Melâzî, “el-Mektebât fi Haleb”, *Âdiyâtü Haleb*, c. 8-9, Haleb 1998, s. 375-381.
- et-Tabbâh, Muhammed Râğib, “Dârü'l-Kütüb fi Haleb Kadîmen ve Hadisen”, *Mecelletü'l-Mecma'î'l-İlmi el-Arabî*, c. XV/7-8, Dımaşk 1937, s. 299-310.
- et-Tabbâh, eş-Şeyh Râğib, *İ'lâmü'n-nübela bi-tarihi Haleb eş-şehba'*, c. VI, Haleb 1923.
- Taha Veli, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Beyrut 1988.
- Tarrazi, Filib di, *Hazâ'inü'l-Kütübî'l-Arabiyye fi'l-Hafikayn*, c. I, III, Beyrut 1947-1948.
- Tashkandy, Abbas Saleh, *A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of Arif Hikmat in Madine, Saudi Arabia*, basılmamış doktora tezi, University of Pittsburgh 1974.
- Temir, Ahmet, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihi Araştırma-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959.
- et-Tunisî, Hammâdî Ali Muhammed, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981.
- Turan, Osman, “Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XI, no. 42 (1947), s. 197-236.
- Turcksche boucken. The Oriental Collection of Levinus Warner, Dutch diplomat in seventeenth-century Istanbul*, yay. haz. Arnoud Vrolijk-Jan Schmidt-Karin Scheper, Leiden 2013.

FETHEDİLEN ARAP ÜLKELERİNDEKİ VAKIF KÜTÜPHANELERİ
OSMANLILAR TARAFINDAN YAĞMALANDI MI?

- Twells, Leonard, *The Theological Works of the Learned Dr. Pocock, to which is prefixed An Account of his life and Writings never before printed*, c. I, London 1740.
- Uluç, Lâle, "Ottoman Book Collectors and Illustrated Sixteenth Century Shiraz Manuscripts", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* no. 87-88 (Aix-en-Provence 1999), s. 85-107.
- Uluç, Lâle, "Vezir-i Azam Sinan Paşa'dan Gelen Kitabdır-sene 999", *Gelenek, Kimlik- Birleşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat (Prof. Dr. Günsel Renda'ya Armağan)*, Ankara 2011, s. 245-252.
- Uluç, Lâle, *Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar. XVI. Yüzyıl Şiraz Elyazmaları*, İstanbul 2006.
- Ünal, Hüseyin Rahmi, *Birgi (Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları)*, Ankara 2001.
- Ünver, S., "Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphaneler", *Atatürk Konferansları II*, Ankara 1970, s. 8-10.
- Ünver, S., *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.
- Uysal, Osman, *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Ankara 2006.
- Uzluk, Feridun Nafiz, *Fâtih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1969.
- Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, Rıdvan Nâfiz, *Sivas Şehri*, Ankara 1928.
- Varlık, Mustafa Çetin, *Germiyan Oğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 1974.
- Vendome, Agathange de, *Correspondance de Peiresc avec plusieurs Missionnaires et Religieux de l'Ordre Capucins*, Recueillie et publiée par Le P. Apollinaire de Valence, Paris 1891.
- Volney, M. C-F., *Travels Through Syria and Egypt in the Years 1783, 1784, and 1785*, c. II, London 1788.
- Yahya Mahmud es-Sâ'atî, *el-Vakf ve bünyetü'l-mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988.
- Yahya Mahmud es-Sâ'atî, *Vad'iyyetü'l-Mahtutâti fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Su'udiyye ilâ Âm 1408*, Riyad 1993.
- Yahya Vehib Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998.
- Yavuz, Kemal, "XIII-XVI. Asır Dil Yedigârlarının Anadolu Sahasında Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 27, İstanbul 1983, s. 9-57.
- Yenal, Şükrü, "Topkapı Sarayı Müzesi Enderûn Kitaplığı (Ahmet III Kitaplığı)", *Güzel Sanatlar* 6 (İstanbul 1949), s. 85-90.
- Yücel, Yaşar, *XIII-XV. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çoban-Oğulları Beyliği-Candar-Oğulları Beyliği*, Ankara 1988.